www.turkishstudies.net/language

Turkish Studies - Language and Literature

eISSN: 2667-5641
Research Article / Araştırma Makalesi

INTERNATIONAL BALKAN UNIVERSITY
Sponsored by IBU

Türkiye Türkçesi Ağızlarında Fonetik Çevreye Bağlı O>U, U>O Değişimleri

Turkey Turkish Dialects Phonetic Environment Related O>U, U>O Changes

Cemile Uzun* - Fatih Özek**

Abstract: Language is a reflection of society. Language is a constantly evolving and structure. Continuous development of language provides diversity in language. Diversity in the language can be seen in every structure of the language in sound, pseudo-syntax. There are many reasons for the formation conditions of the voice change. Perceptual processes and choking play an important role in determining the course of voice change. Turkish has been influenced by substrate, side layer, relative languages and non-relative languages throughout history. In this case, the sounds in Turkish have undergone both lexical and semantic changes. The phonetic systems of languages connect the change of one voice in some cases to the state of the other voice. Sometimes a vowel wants to move towards another vowel in the phonetic space around the mouth, lips, and tongue. It performs its movement by pulling a vowel towards it or by pushing/removing a vowel from itself. The movement of vowel towards each other starts the exchange process of celebrities. Vowel contraction and expansion are frequent changes in Turkish. Vowel reduction, a, e, o, ö sounds are transformed into ı, i, u, ü sounds in terms of various articulation properties; vowel expansion ı, i, u, ü sounds are transformed into a, e, o, ö sounds in terms of various articulation properties. In this studies o>u, ö>ü with vowel reduction u>o, ü>ö with vowel expansion were examined. Conditions causing these changes in Turkish have been determined. There are two reasons for these changes in Turkish: The first one is the changes caused by the vowel structure of Turkish; the second is the changes that occur depending on the phonetic environment. In this study, the vowel reduction of o> u, ö> ü and u> o, ü> ö vowel expansions that are formed depending on the phonetic environment in TTA are discussed.

Structured Abstract: In Turkish, vowel reduction of o>u, ö>ü and vowel expansion of u>o, ü>ö have not been considered as a whole in the studies carried out until today. In this study, "What are the reasons causing these changes?" the answer to the question was sought. The phonetic environment in which O> U, U> O changes occur in world languages and Turkish is examined.

Many studies examining vowel changes in world languages have been conducted. Martinet argued that the principle of “minimizing the strangulation effort” is the basis of vowel changes (Martinet, 1952:126), Blevins states that while vowel are changing, they combine with proto shapes and turn into a new sound. (Blevins, 2004). Labov, on the other hand, defines the change of vowel as the change in the position of two

* Öğr. Gör., Fırat Üniversitesi, TÖMER
Lecturer, Firat University, TOMER
ORCİD 0000-0002-0102-3306
cemileuzun000@gmail.com
** Doç. Dr. Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
Assoc. Prof. Dr. Firat University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of Turkish Language and Literature
ORCİD 0000-0002-7766-293X
ozekfatih@gmail.com

Cite as/ Atıf: Uzun, C. & Özek, F. (2020). Türkiye Türkçesi ağızlarında fonetik çevreye bağlı O>U, U>O değişimleri. *Turkish Studies - Language, 15*(3), 1543-1573. https://dx.doi.org/10.47845/TurkishStudies.44961
Received/Geliş: 07 July/Temmuz 2020 *Checked by plagiarism software*
Accepted/Kabul: 15 September/Eylül 2020 **Published/Yayın:** 30 September/Eylül 2020
Copyright © INTAC LTD, Turkey CC BY-NC 4.0

phonemes in his theory, which he calls "push chain". (Labov, 1994). Based on the models of various researchers related to vowel changes, we can classify the situations that cause O> U, U> O changes in the world languages as follows:

a. The sounds in words with o-u, ö-ü dual use can be a variant sound pronounced between o-u or ö-ü. (Blevins, 2004)

b. O>U, U>O changes can be seen as the result of the principle of "minimizing the strangulation effort" as in other famous changes.

c. O>U variations can be explained by the long sound amplification principle, the first principle of push chain theory. (Labov, 1994: 37). Consonants, which have a narrowing effect on the place of choking, play an important role in / o, ȫ / raising the tongue back and turning into narrow vowels.

d. U> O variations can also be explained by the second principle which is the second principle of Labov's push chain model, can be explained by the principle of lowering. In order to protect the occupied / u, ü / voices herself, the closest place moves to her closest neighbor / o, ö /. During her movement, the tongue is lowered and / o, ö / sounds occur. (Labov, 1994).

O>U, U>O changes in Turkish are studied in grammar studies. In these studies consonants that narrow the choking point and the situations causing O> U, U> O changes were examined. Banguoğlu states that "the narrowing of the vowels in the first syllables of some words is seen in our writing dialect with the effect of g, ğ, y front palate sounds". (Banguoğlu, 1986:66). Ergin expresses the changes of ö-u, ü as follows: "In the first or the first syllable /o, ö/ were converted to /u, ü/ more or less. This change is seen between dialects and dialects as well as between Old Turkish and new age. As in the examples of yoḳaru~yukaru, oyan-~uyan-. The reduction was mostly in Northern Turkish. On the Northern dialects are seen that almost all of those /o, ö/ are converted to be /u, ü/. As in the examples of sor-, sur-; bozuk, buzuk; köprü-küprü. In Western Turkish, essentially there was little change, and it is generally preserved. In his study, the Güneş pointed out that the leaky consonants continue their way by rubbing the mouth walls from the air stream left in a very narrow passage in the mouth, and that the changes of o, ö~ü, u are important factors in the differentiation of the accent and mouth. (Güneş, 1999:48). Baskakov states that in his study, which examines the famous structure of Turkish, the narrowing and similarity of KVK-type roots can cause bilateral use of o ~ u, ö ~ ü in root sound. (Baskakov, 2006:52). "During the root formation through the combination of morphemes, the last consonant of the initial root structure has been replaced by either the consonant of the additional morphemes or the consonant of the second root morphemes, and the elements that resemble and shrink (one of the elements of the initial consonant morphemes and one of the secondary fused morph) have not disappeared without a trace." (Baskakov, 2006:36). AT *kyʿv~qub~quγ> Çuv. "kyʿvak", Türkm. "göök", Baş. "kük", Tat. "kük", Türk. "gök". In his study of the acoustic values of Kopkallı / v / voice, she stated that /v/ voice is a narrowed voice at the beginning, inside and end of the word. (Kopkalli, 2008:89). Eckmann, on the other hand, states that a few words that are o / ö in the first and second syllables are mostly u / ü by narrowing next to ğ, h, v, v> f, y. (Eckamnn, 2004: 137). Indicates that the sound of the coufer / h / occurs by narrowing the sound path and rubbing the two organs approaching each other. (Colufer, 1911). Coskun, in terms of formation regions, the distance between the tongue and the palate is narrow in the formation of i, u, u of narrow vowels formed at low frequencies in a horizontal position. Language-palate interaction is within the stricture boundaries, as in vowels, in terms of nodding places in y, n, s, and binding consonants, which are close in articulation. (Coskun, 2007: 361).

After examining the studies on celebrity changes in the study, examples of O> U, U> O changes from TTA related studies were determined. In TTA, these changes have developed in two ways depending on the characteristic and phonetic environment. It has been determined that the changes of O> U, U> O, which are seen as characteristic in TTA, developed under the influence of Bulgarian and Tatar. In the study, only O> U, U> O changes related to the phonetic environment were examined. The reasons of O> U, U> O changes depending on the phonetic environment in TTA are as follows:

Table 1: Causes of O> U and U> O Changes in TTA

O>U	U>O
1. Loud voice in the vowel chain of change 2. Those who maintain their original shape 3. Those who maintain the form of the quote 4. Making Turkish compatible with the sound feature 5. Constrictive consonants	1. The principle of descending the short vowel in the vowel change chain 2. The influence of wide vowels 3. Consonant drop 4. Those who maintain the form of citation

Keywords: Turkey Turkish, dialect, phonetic, vowel reduction, vowel expansions.

Öz: Dil toplumun bir yansımasıdır. Dil sürekli gelişen ve değişen bir yapıdır. Dilin sürekli gelişmesi, dilde çeşitliliği sağlar. Dildeki çeşitlilik dilin her yapısında seste, sözde ve söz diziminde görülebilir. Ses değişikliğinin oluşum şartları ile ilgili birçok neden bulunmaktadır. Ses değişikliğinin seyrinin belirlenmesinde, algısal süreçler ve boğumlanma önemli rol oynar. Türkçe, tarih boyunca alt katman, yan katman, akraba diller ve akraba olmayan dillerin etkisinde kalmıştır. Bu durumda Türkçedeki sesler gerek sözlüksel gerek anlamsal değişikliğe uğramıştır. Dillerin fonetik sistemleri, bazı durumlarda bir sesin değişmesini diğer sesin durumuna bağlar. Ağız, dudak ve dil çevresindeki fonetik boşlukta bazen bir ünlü başka bir ünlüye doğru hareket etmek ister. Hareketini bir ünlüyü kendisine doğru çekme veya bir ünlüyü kendisinden uzaklaştırma/itme ile gerçekleştirir. Ünlülerin birbirine doğru hareketi ünlülerin değişim sürecini başlatır. Ünlü daralması ve genişlemesi Türkçede sık sık karşılaşılan ses değişimleridir. Ünlü daralması, a, e, o, ö seslerinin çeşitli boğumlanma özellikleri bakımından ı, i, u, ü seslerine; ünlü genişlemesi ı, i, u, ü seslerinin çeşitli boğumlanma özellikleri bakımından a, e, o, ö seslerine dönüşmesidir. Çalışmada o>u, ö>ü ünlü daralmaları ile u>o, ü>ö ünlü genişlemeleri incelenmiştir. Türkçede bu değişimlere neden olan durumlar belirlenmiştir. Türkçede bu değişimlerin iki nedeni bulunmaktadır: Birincisi Türkçenin ünlü yapısından kaynaklanan değişimler; ikincisi fonetik çevreye bağlı olarak meydana gelen değişimlerdir. Çalışmada TTA' da fonetik çevreye bağlı olarak oluşan o>u, ö>ü ünlü daralmaları ile u>o, ü>ö ünlü genişlemeleri ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Türkçesi, ağız, fonetik, ünlü daralması, ünlü genişlemesi.

1. Giriş

Her dil belli bir toplumu yansıtır. Dil sürekli değişen ve gelişen bir yapıdır. Dilin sürekli değişmesinin sonucu olarak yeni kullanımlar, sözcükler, yapılar vb. dile yansır. (Vardar, 2001:23). Ses oluşumu öğrenilir, insan DNA' sı ile aktarılmaz. Dil, farklı sosyal bağlamlarda konuşucuya farklı konuşma çeşitleri sunmaktadır. Bir sesin oluşumu, boğumlandığı çevrenin ortamına, konuşmacının sosyal konumuna ve cinsiyetine bağlıdır. Konuşucu, bu çeşitler arasında kendi sosyal bağlamına en uygun olanı kullanır. Dil çeşitliği değişke (varyante) kavramı ile ifade edilmektedir. Değişke kavramı ilk kez Labov tarafından kullanılmıştır. Labov, dildeki çeşitliliğin bölgesel, sosyal ya da durumsal faktörlerle ilgili olabileceğini sistematik olarak ortaya koymuştur. (Labov, 1994:70) Labov dil değişkesini üç aşamada ele almıştır.

1. Köken: Dilin çeşitli kaynaklarının olduğu evredir. Bu aşamada bir fonemin birçok varyantı vardır. Çeşitliliğin kaynağı analog, ödünçleme, kaynaşma, gelişigüzel değişim veya kişinin karakteristik fizyolojisi ile ilgilidir.
2. Yayılma: Bu aşamada varyantlardan biri kendini korur. Yeni değişim eski değişim ile ilgi kurabilir. Kendini koruyan varyantın kullanımı devam eder.

3. Kalan varyantların ortadan kalktığı dönem: Bunun birçok nedeni olabilir. Etkin toplumsal sınıf, etkin olmayan toplumsal sınıfta baskı kurar ve süreci hızlandırabilir. Değişim bu aşamaya geçmişse büyük başarı sağlamış demektir.

Bir ünlünün, neden başka bir ünlüye dönüştüğü ile ilgili birçok çalışma yapılmıştır. Jakobson, Trubetskoy' un ses değişimi ile ilgili önemli çalışmaları vardır. (Jakobson, Trubetzkoy, 1939:31). Kiporsky, Labov, Lindlom, Blevins ve Ohala ses değişikliğinin nedeni ve ses değişikliğinin oluşum şartlarını incelemişlerdir. (Labov, 1994: Lindlom, 1990). Blevins ve Ohala da "Ses değişikliğinin seyrinin belirlenmesinde algısal süreçlerin ve boğumlanmanın önemli rol oynadığını savunmuşlardır." (Blevins, 1998: Ohala, 1974) Vaux ve Samuel ünlü çeşitleri ile ilgili bazı teoriler üzerinde durmuşlardır. (Samuel, Vaux, 2015:574)

Ünlüleri oluşturmak için ağızda oluşan fonetik boşluk ünlülerin mevcut alanıdır. Bu fonetik boşlukta ağzın, dudakların ve dilin aldığı pozisyonlara göre çeşitli sesler oluşur. Ağız kanalının açıklığı dar/kapalı; geniş/açık ünlüleri; dilin durumu ön dil/arka dil ünlülerini; dudakların durumu geniş/yuvarlak ünlüleri oluşturur. Ağız, dudak ve dil çevresindeki fonetik boşlukta bazen bir ünlü başka bir ünlüye doğru hareket etmek ister. Hareketini bir ünlüyü kendisine doğru çekme veya bir ünlüyü kendisinden uzaklaştırma/itme ile gerçekleştirir. Ünlülerin birbirine doğru hareketi ünlülerin değişim sürecini başlatır.

1.1. Ünlü değişim modelleri:

Ünlüler bulunduğu fonetik boşluğu korumak isterler ve koşullarda bir değişiklik olması gerekirse bulundukları alandan çıkıp başka seslere dönüşürler. Bir fonem hareket edeceği zaman ya başka bir fonemden ayrılır ya da başka bir foneme yaklaşır. Bu durumda ses değişmeye zorlanır. Bir ünlünün diğer ünlüye değişmesi için aşağıdaki aşamalardan geçmesi gerekmektedir:

1. Ünlü Boşluğu: Bu aşama, ünlünün bulunduğu boş alandır. Fonetik boşluk, deneylerle kanıtlanmış akustik veya boğumlanma ölçümleriyle birebir örtüşmeyen, algıya dayalı bir kavramdır. (Stockwell, Minkova, 1988:358) Ünlüler akustik bir sinyal algıladıklarında, aldıkları sinyale en yakın (akustik) prototipi bulurlar.
2. Ünlünün boşluğunu işgal eden başka bir ünlü: Bir sesin boş alanını terk etmesinin tek sebebi kendi boş alanın başka bir ses tarafından işgal edilmesidir.[1] Boşlukta algılanan sinyal ile tüm sesli harflerin akustik prototipleri arasındaki mesafeleri hesaplamak için kullanılır. Boşluğu işgal eden ünlü, algılanan sinyale en yakın sesli harfleri tanır.
3. Dilin yüksekliği ya da alçaklığı: Boşluğu başka bir ses tarafından işgal edilen ses, dil ucunu ya yükselterek ya da alçaltarak hareket eder. Sesin hareketi sadece mutlak konuma bağlı değildir, aynı zamanda sistemde mevcut olan diğer sesli harflerin konumlarına bağlıdır.
4. Ünlülerden birinin diğerine değiştiği aşama: Bu aşamada seslerin hareketinin yönü belirlenir. Boşluğu işgal edilen ses ya komşusu olan sesi kendisine çeker ya kendisinden iter ya da o ses ile birleşir.

Bu üç hareketten biri gerçekleşir ve ünlü değişmiş olur. Bu aşamalara göre ünlü değişimleri üzerine bazı modeller geliştirilmiştir:

1.1.1. Ses değişiminde işlevselcilik:

André Martinet, 1952' de yayınladığı "İşlevsel, Yapı ve Ses değişimi" adlı çalışmasında bu modelin temelini atmıştır. Bu modelin temelinde her konuşmacının genel eğiliminde "boğumlanma çabasının en aza indirilmesi" ve "seslerin algısal kolaylık için kendilerini nasıl düzenlemeleri gerektiği" ilkeleri bulunmaktadır. (Martinet, 1952: 126)

[1] Bir sesin alanı neden işgal edildiğine dair algıya dayalı, somut olan deliller bulunmaktadır. Detaylı bilgi için bk. (Samuel, 2005:3)

1.1.2. Evrimsel ses bilim:

Bu modelin savunucusu Juliette Blevins' tir. Evrimsel kurama göre ünlüler değişirken proto şekilleriyle birleşip yeni bir sese dönüşür. Bir sesin proto şekliyle ilişkisi değişim-şans-şeçim aşamaları ile kurulur. Yani bir sesin birden fazla varyantı olduğunda dinleyici konuşmacının çıkarmış olduğu varyanta en yakın sesi çıkarmaya çalışır. Konuşmacı, sesi çıkarmaya başladığı anda kendi ses siteminde var olan proto şekle başvurması değişim, çıkaracağı ses şans, ortaya çıkan ses ise seçimdir. Bu modelin temelinde gerçeğe en yakın sesi üretme vardır.

1.1.3. Ses değişim zinciri:

Dillerin fonetik sistemleri, bazı durumlarda bir sesin değişmesini diğer sesin durumuna bağlar. Bu tür değişimlere ses değişim zinciri denir. (Campell, 1999:44) Ünlüler bulunduğu alanı korumak isterler ve koşullarda bir değişiklik olması gerekirse oluştukları alandan çıkıp başka seslere dönüşürler. Bir fonem hareket edeceği zaman ya başka bir fonemden ayrılır ya da başka bir foneme yaklaşır. Bu durumda ses değişmeye zorlanır ve yeni alofonik veya fonemik ilişkiler kurulur. Bütün ses değişim zincirlerinde aynı aşamalar görülür. İlk adım, ikinci adımın dolduracağı bir boşluk oluşturur. Bu nedenle birinci adımdan sonraki tüm adımlar belirli bir açıdan eşdeğer koşullar altında gerçekleşir. Her bir ses, bitişik boş bir alana hareket eder. Bu aşamada "bir sesin hareket etmesi neden ve nasıl gerçekleşir" sorusu sorulur. Araştırmacılara göre ses değişim hareketini başlatan bir neden yoktur, herhangi fonemik bir kayma ses değişim zincirini tetikleyebilir. Labov bu durumu şöyle açıklamaktadır. "Ses değişim zincirindeki aşamalar arasında nedensellik somut bir şekilde kurulamasa da olayların meydana gelme aşamaları dilsel bağlamla açıklanabilir." (Labov, 1994:199) Ses değişim zinciri üçe ayrılmaktadır. (Samuel, 2005:34)

1.1.3.1. Çekme zinciri: X ünlüsü, fonetik boşluğunda değişmeye başladığında komşusu Y ünlüsünü, kendisinin işgal ettiği boşluğa çeker ve Y ünlüsü bu boşlukta değişime uğrar. X ünlüsü, Y ünlüsünü akustik boşluğa çektiği için bu boşluğa çekme zinciri denir. (Samuel, 2005:4) Örneğin /i/ ve /u/ ünlüleri sırasıyla /aj/ ve /aw/ diftonglarını oluşturmak için harekete geçerlerse oluşan boşluğu doldurmak için /e/ ve /o/ sesleri yükselir. Bu model araştırmacılar tarafından çok kabul görmemiştir.

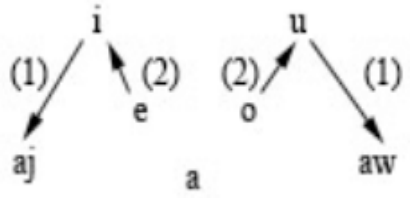

Şekil 1: Çekme Zinciri (Samuel, 2005:4)

1.1.3.2. Birleşme zinciri: X ünlüsü, en yakın komşusu Y' ye hareket ettiğinde, iki ünlü arasındaki mesafe kaybolur ve iki ünlü birleşmiş olur. Örneğin, arka dil ünlüsü /a/, öne doğru yükselirse önce /æ/ sesi oluşturur. /a/ sesi bu boşlukta ayırt edici özelliğini tamamen kaybeder ve /e/ sesi ile birleşir. Ancak herhangi fonemik birleşme kaçınılmazsa bu durum dilin normal işleyişine zarar vereceği için Martinet, birleşme modelinin dilin ses yapısında karışıklığa neden olabileceğini savunur. (Martinet, 1952:128-129) Dünya dillerinin geçmişlerine bakıldığında sesler hiçbir zaman aralarındaki ayrımı ortadan kaldıracak kadar birleşmemişlerdir.

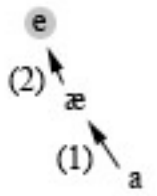

Şekil 2: Birleşme Zinciri (Samuel, 2005:4)

1.1.3.3. İtme zinciri: İtme zinciri modeli, Labov tarafından geliştirilmiş, dil bilimde en çok kabul görmüş değişim modelidir.[2] Labov ses değişim zincirini "iki fonemin pozisyonundaki değişiklik" olarak tanımlar. İki ünlünün pozisyonunda değişiklik olması için fonemlerden birinin yeri diğeri tarafından işgal edilmelidir. Yeri işgal edilen ünlü, dil ucunu yükselterek en yakın komşusuna doğru hareket eder ve değişim gerçekleşmiş olur. Örneğin, dilin arkada tümsekleşmesi ile en arkada /a/ sesi oluşur. /a/' nın dil sırtını biraz yükseltmesi ile /o/ sesi, /o/' dan gelen basıncın dil sırtını daha da yükseltmesi ile /u/ sesi oluşur.[3]

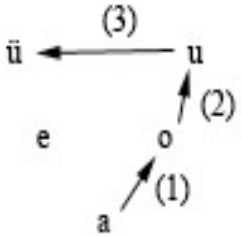

Şekil 3: Ünlü Yükselmesi (Samuel, 2005:5)

Labov' un modeli ünlü değişikliğini somuta en yakın verilerle açıklayan modeldir.[4] Labov, çalışmasında itme modelini üç ilke üzerine oturtmuştur.

a. Birinci ilke: Ses değişim zincirinde uzun ses yükselir. /ō/' nun bulunduğu ağız boşluğu bir ses tarafından işgal edilir. /ō/ kendi varlığını koruyabilmek adına en yakın komşusuna doğru hareket eder. /ō/, dilin ses yolundaki hareketine direnemeyip boğumlanma noktası kendisine en yakın olan /u/' ya dönüşür. /ō/ ağız boşluğunda ses yolunu daraltan bir ünsüz ile karşılaşırsa boğumlanma noktasında dil sırtını yükselterek hareket eder ve /u/ sesine dönüşür. (Labov, 1994:35) Labov, bu durumu bağlamı kontrol eden, düzenli bir değişim olarak tanımlamaktadır.

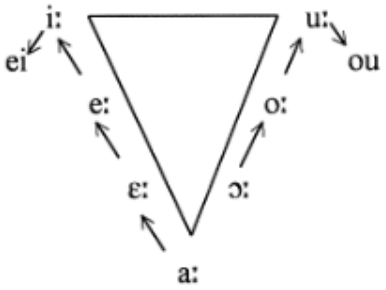

[2] Çünkü bu model sosyolojik ve deneysel unsurlara dayandırılmaktadır. (Labov, 1994:50).
[3] Ayrıca itme kuramında /ü/ sesinin, /u/ ' nun dil tümseği ile aynı hizada oluştuğu da savunulmaktadır. (Samuel, 2005:5)
[4] Ancak Labov' un modeli bazı yönleriyle eleştirilmektedir. Detaylı bilgi için bk. (Stockwell, Minkova, 1988:358)

Şekil 4: /o/ Sesinin Yükselmesi

b. İkinci ilke: Ses değişim zincirinde, kısa ses alçalır. /u/ sesinin oluştuğu boşluk bir ses tarafından işgal edilir. Yeri işgal edilen /u/ sesi, kendisini koruyabilmek için boğumlanma yeri kendisine en yakın komşusu /o/' ya hareket eder. Hareketi sırasında dil alçalır ve /o/ sesi meydana gelir.

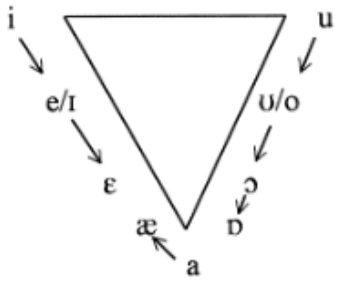

Şekil 5: /u/ sesinin alçalması

c. Üçüncü ilke: Ses değişim zincirinde, art ünlüler ön ünlülere dönüşür. (Labov, 1994:116)

Yukarıda ünlü değişim modelleri incelenmiştir. Türkçede O>U, U>O değişimlerinin bazı durumlarda itme zincirinin "ses değişim zincirinde uzun ses yükselir" ve "ses değişim zincirinde kısa ses alçalır" ilkeleri ile oluştuğu görülmektedir.

2. Türkçede fonetik çevreye bağlı O>U, U>O değişimleri

Türkçe, tarih boyunca alt katman, yan katman, akraba diller ve akraba olmayan dillerin etkisinde kalmıştır. Bu durumda Türkçedeki sesler gerek sözlüksel gerek anlamsal değişikliğe uğramıştır. Türkçedeki seslerin oluşumunda, eski dönemlerden itibaren alt katman ve yan katman dillerin etkisi olmuştur. "Ünsüzler açısından çağdaş Türk dilleri çoğunlukla bir birlik gösterse de ünlüler açısından iki büyük gruba ayrılır." (Baskakov, 2006:26) Birinci ünlü grubunu dört tam dar yapılı ünlüler (y̨, ị, ụ, ?), ve dört tam geniş yapılı (a, e, o, ö) oluşturur. Bu ünlü grubuna giren Türk dilleri; merkezi Türk dilleridir, yani bu gruptaki diller tarih boyunca etkileşime açık olmuşlardır. Bu gruba giren diller şunlardır: Oğuz Dilleri, Kıpçak Dilleri, Uygur-Oğuz (Sibirya) Dilleri, Karluk Dilleri. (Baskakov, 2006:26)

İkinci ünlü grubunu yarım yapılı dar ünlüler (y̨, ị, ụ, ?) ve tam yapılı ünlüler (y, i, u, ü) oluşturur. Bu ünlü grubuna giren Türk dilleri merkezden uzak Türk dilleridir, yani bu gruptaki diller tarih boyunca etkileşime kapalı olmuşlardır. Bu gruba giren diller şunlardır: a. Bulgar Dilleri, Eski Bulgarca ve Çuvaşçanın bulunduğu gruptur. b. Kıpçak-Bulgar Dilleri: Tatarca ve Başkurtçanın bulunduğu gruptur. c. Uygur-Oğuz Dilleri: Orhun-Yenisey, Hakas ve Altaycanın kuzey lehçelerinin bulunduğu gruptur. (Baskakov, 2006:27)

Türkçede O>U, U>O değişimleri temelde iki nedenden kaynaklanmaktadır. Birincisi Türkçenin dar ünlülü yapıya sahip dillerinin etkisi ile bu değişimler görülmektedir ve bu durumda söz konusu değişimler karakteristik bir özellik göstermektedir. İkincisi, fonetik çevreye bağlı nedenlerdir. Bu durumda ise söz konusu değişimlerin meydana gelmesi, sözcük içindeki ünlü ve ünsüzlerin boğumlanma niteliğine bağlıdır.

Türkçede fonetik çevreye bağlı O>U, U>O değişimlerine neden olan durumları ortaya koymak için o, ö, u, ü seslerinin oluşum şartları ve değerleri laboratuvar ortamındaki kanıtlardan hareketle incelenmiştir. Ünlülerin oluşum değerleri ile ilgili bilgi veren bazı çalışmalar da ünsüz frekanslarını inceleyen çalışmalardır. Coşkun, /y, s, ş, n/ seslerinin /ı, i, u, ü/ sesleri gibi yatay pozisyonda, alçak frekanslarda, dil ile damak arasındaki dar bir mesafede oluştuklarını belirtir.

(Coşkun, 2007:361) Kopkallı, /v/ sesinin akustik değerlerini incelemiş ve sesin birçok konumda daralmalı bir ses olduğunu belirtmiştir. (Kopkallı, 2000:32). Jongman, /f, v, s, z/ ünsüzlerinin birbirlerinden ayrılmasında o---u aralığındaki ünlülerin önemli rol oynadığını söyler. (Jongman, 2000:185) Selen, /h/ ünsüzünün kendisinden sonra gelen ünlünün tınlama rengini aldığını, Colufer ise /h/ ünsüzünün birbirine yaklaşan iki organın ses yolunu daraltıp sürtünmesi ile oluştuğunu belirtir. (Selen, 1979:85; Colufer, 1911:50) Erten, /ğ/ ünsüzünün kapalı bir ses olduğunu kendisinden önce gelen ünlüyü uzatma işlevinin olduğunu belirtmiştir. (Ertan, 2011:35) Bu verilerden hareketle O>U, U>O değişimlerinin nedenlerini şöyle sınıflandırabiliriz:

2.1. KV(K), (K)VK, VKV tipli köklerin etkisi ile:

Baskakov göre KVK tipli köklerde daralma ve benzeşme aşamaları kök seste o~u, ö~ü ikili kullanımlarına neden olabilir. "Biçimbirimlerin birleşmesi yoluyla kök oluşumu sırasında genellikle başlangıç kök yapısının son ünsüzü ya ek biçimbirimin ünsüzüyle, ya da ikinci kök biçimbirimin ünsüzüyle yer değiştirerek değişmiş, benzeşen ve daralan unsurlar (başlangıç kök biçimbirimin son ünsüzü ve ikincil kaynaşmış biçimbirimin unsurlarından birisi) iz bırakmadan kaybolmamıştır." (Baskakov, 2006:36). AT *ky‹v~qub~quγ> Çuv. "ky‹vak", Türkm. "göök", Baş. "kük", Tat. "kük", Türk. "gök". (ETS:405)

(K)VK tipli kök biçimbirimlerde kelime başındaki ünsüz yavaş yavaş daralarak önce güçlü ünsüzlerden, güçsüz ünsüzlere daha sonra ikiz ünlüye en son aşamada ise yarı uzun ya da normal süreli ünlüye geçmiştir. (Baskakov, 2006:52) Çuvaşçada ilk seste görülen j, w~v, h seslerin ünlü birleşmesi diğer Türkçede farklı şekillerde görülmektedir.[5] Çuvaşçada "v+ünlü" birleşmesinin Türkçedeki karşılıkları şöyledir:

vy‹ > uo, o, uo / u

Çuv. uy‹tan, Kaz. ᵘorman, Tat. urman, TT. orman; Çuv. Vut, Türkm. ot, Kaz. ᵘot, Tat. ut, TT. Ot "ateş" B 53.

vi̧~vi > üö, ö, uö / ü

Çuv. vi̧če, Türkm. oč, kaz. ᵘöš, Tat. üč, Baş. ös, TT. öç; Çuv. vil-, Yak. üöl-, Karak. ᵘöl-, Tat. ül-, TT. öl- B 53.

KV, VKV, VK tipli köklerin, çeşitli ses olayları ve en az çaba ilkesi nedeniyle genel kısalma eğilimi göstererek uzun ünlülere, uzun ünlülerin de normal ünlülere dönüşmesi şeklinde bazı lehçelerde yaşadığı görülmektedir. Bu tip köklerdeki ünsüzler /j, h, v/ ve onların geliştiği bazı ünsüzlere karşılık gelir. (Bazin, 1961; Baskakov, 2006:88)

vy‹ >uo ō, o / ū, u

Çuv. vut, Yak. uot, Karak. uot, Türkm. ot, Tat. ut, Baş. ut, TT. ot "ateş".

[5] Detaylı bilgi için bk. (Baskakov, 2006:53)

ȫ, ö

vü‹ >üö

ǖ, ü

Yak. üös, Türkm. öt, Gag. Jöt, Hak. üt, Tat. üt, Baş. üt, TT. öd.

ō, o

ụvy‹ >uo

ū, u

Yak.. suox, Türkm. jōq, TT. yok; Yak. tuol-, Türkm. dōl-, Tat. tul-, Baş. tul-, TT. dol.

ō, o

ụvy‹ >uo

ū, u

Altayca ūs, Kır. ōz “ağız”; Türkm. tōr, Tat. tur, Baş. tur , TT. tor “ağ”.

ō, o

ụvy‹ >uo

ū, u

Çuv. ky‹vak, Yak. küöx, Türkm. gök, Tat. kük, Baş. kük, TT. gök.

ȫ, ö

ü‹gị >üö

ǖ, ü

Yak. tüös, Türkm. dȫš, Tat. tüs, Baş. tüs, “gövde”.

2.2. Daraltıcı özelliği olan ünsüzlerin etkisi:

Bazı seslerin boğumlanması sırasında ses yolunda daralma meydana gelir. Ses yolunu daraltma özelliğine sahip ünsüzler şöyledir:

2.2.1. /f, v/ dudak ünsüzlerinin etkisi ile:

Kopkallı /v/ sesinin akustik değerlerini incelemiş ve sesin sözcük başı, içi ve sonunda daralmalı bir ses olduğunu belirtmiştir. (Kopkallı, 2000:89). Eckmann ise, “İlk ve ikinci hecesinde o/ö olan birkaç kelimenin, çoğunlukla ğ, h, v, v>f, y yanında daralarak u/ü ” olduğunu ifade etmiştir. (Eckmann, 2004:137)

2.2.2. /ğ, g, y/ ön damak ünsüzlerinin etkisi ile:

“g, ğ, y” ön damak seslerinin etkisiyle yazı lehçelerimizde bazı kelimelerin ilk hecelerindeki geniş yuvarlak seslilerde darlaşma görülür.” (Banguoğlu, 1986:66) /ğ/ünsüzü yanındaki sesin boğumlanma süresini uzatır. Ancak konuşucu en az çaba yasasına göre hareket ederse /ğ/ sesinin yanındaki geniş ünlünün boğumlanma süresini kısaltıp ünlüyü daraltabilir.

2.2.3. /h/ gırtlak ünsüzlerinin etkisi ile:

Colufer /h/ ünsüzünün birbirine yaklaşan iki organın ses yolunu daraltıp sürtünmesi ile oluştuğunu belirtir. (Colufer, 1911). Bu nedenle /h/ sesinin yanındaki ünlüyü daraltması normaldir.

2.2.4. ḳ/ġ~k/g~j karşılıkları ile:

ḳ/ġ~k/g~j karşılıklarında ünsüzlerin daralması veya düşmesi sonucunda söz konusu değişimler görülebilir. Kırg. üjrön- "öğren", TT. öğren- KRS 548.

2.2.6. /l, n, r, s, ş/ diş ünsüzlerinin etkisi ile:

Coşkun, bağlama seslerin olan /ı, i, u, ü/ ve /y, s, ş, n/ seslerini ile ilgili şöyle bir tespitte bulunmuştur: "Oluşum bölgeleri bakımından yatay pozisyonda alçak frekanslarda oluşan dar ünlülerin /ı, i, u, ü/ oluşumunda dil ile damak arasındaki mesafe dardır. Bunlar artikülasyon bakımından yakın olan /y, n, s, ş/ bağlayıcı ünsüzlerinde de boğumlanma yerleri bakımından dil-damak etkileşimi, ünlülerdeki gibi darlık sınırları içindedir." (Coşkun, 2007:361) Yani /ş, s, n/ seslerinin boğumlanma yerleri bakımından ünlüleri daraltma özelliği bulunmaktadır.

2.3. Ünsüz düşmesi ile:

Türkçede bazı ünsüzler düşerken yanındaki o/ö ünlülerini daraltıp u/ü ünlülerine; bazı ünsüzlerin de yanındaki u/ü ünlülerini genişletip o/ö ünlülerine dönüştürdüğü görülmektedir.

2.4. Ünlü değişim zincirinde uzun ünlünün yükselmesi ilkesi:

/ō/ ve /ȫ/ sesleri bazen dil sırtını yükselterek /u/ ve /ü/ seslerine dönüşebilirler. Boğumlanma yeri sabit olmayan sesler, nitelik ve nicelik bakımından daha çok etkiye maruz kalırlar, bu durumda kendilerine en yakın seslere dönüşebilirler. (Miller, 2017:159; Labov, 1994:89) *AT*bō* >Uyg. bō, TT bu; *AT*kȫk*>Türkm. gȫk, Yak. küöx, TT gök***;** *AT*kȫl*>Türkm. kȫl, Yak. küöl, Tat. kül, Baş. kül, TT göl vs**.** *ET *tōr*>Türkm. tōr, Tat. tur, Baş. tur, TT. tor "ağ". AT*tȫrt >Türkm. dȫrt, Yak. tüört, Tat. türt, TT. dört.

2.5. Ünlü değişim zincirinde kısa ünlünün alçalması ilkesi:

Türkçede bu ilkenin sonucu olarak görülen U>O değişimlerinde kök sesteki /a, e/ ünlüleri önemli bir yere sahiptir. İlk hecedeki /A/ sesi ağız boşluğunda /U/ sesine yükselirken en az çaba yasasından dolayı kendisine en yakın ses olan /O/' ya doğru hareket eder ve /U/ ünlüsünü bu boşluğa çeker ve ses değişimi gerçekleşir. (Labov, 1994:116) /u, ü/ seslerinin alçalması aşamaları aşağıdaki gibidir:

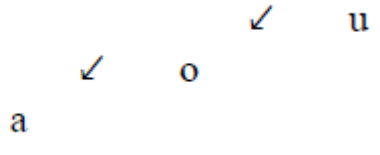

Şekil 6: /u/ Sesinin Alçalması

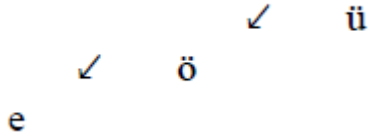

Şekil 7: /ü/ Sesinin Alçalması

3. TTA' da fonetik çevreye bağlı O>U, U>O değişimleri

Türkiye Türkçesi ağızları dar anlamda Türkiye Cumhuriyeti devletinin sınırları içindeki ağızları; geniş anlamda Anadolu merkezli olarak oluşan ve ilk yazılı eserlerini 13. yy. dan itibaren vermeye başlayan Oğuz kökenli Türk yazı dilinin çevresinde meydana gelen dil varyantlarını, farklı konuşma biçimlerini karşılar. (Buran, 2015:314)

Türkiye Türkçesi ağızları üzerine yapılan çalışmalar 1867 yılında Maksimov ile başlar. 1940 yılına kadar yapılan çalışmaların tümü I. Kúnos, T. Kowalski, J. Deny gibi yabancı dil bilimciler tarafından yapılmıştır. "1940 yılı Türkiye Türkçesi ağızları için yeni bir başlangıç olmuştur. 1940' lı yılların başında Ahmet Caferoğlu, Anadolu' yu batıdan doğuya, kuzeyden güneye hemen hemen bütün vilayetlerini gezerek metin derleme çalışmalarında bulunmuştur. Bu metinler 9 ciltlik bir külliyat oluşturmuştur." (Akar, 2006:42). Ahmet Caferoğlu'ndan sonra Zeynep Korkmaz, Selahattin Olcay, Ömer Asım Aksoy, K. Edip Kürkçüoğlu, Şevket Beysanoğlu, Ahmet Bican Ercilasun, Tuncer Gülensoy, Hamza Zülfikar, Efrasiyap Gemalmaz, Ahmet Buran, Nuri Yüce, Mukim Sağır, Leyla Karahan, Nurettin Demir gibi dil bilimciler ağız konusunda önemli çalışmalar yaparak bugünkü çalışmaların seyrini belirlemiştir.

Günümüze kadar TTA' da fonetik çevreye bağlı O>U, U>O değişimleri bir bütün olarak ele alınmamıştır. Bu nedenle çalışmada TTA' da söz konusu değişimlerin fonetik çevreye bağlı oluşumları bir bütün olarak incelenmeye çalışılmıştır. TTA' da fonetik çevreye bağlı O>U, U>O değişimlerinin görünümü aşağıda sınıflandırılmıştır.

3.1. TTA' da fonetik çevreye bağlı o>u, ö>ü değişimleri

Geniş ünlülerin /a, e, o, ö/ çeşitli nedenlerle dar ünlülere /ı, i, u, ü/ dönüşmesi dolayına ünlü daralması denilmektedir. TTA' da fonetik çevreye bağlı o>u, ö>ü değişimlerinin ünsüzlerin etkisi ile gerçekleştiği görülmektedir. TTA' da fonetik çevreye bağlı o>u, ö>ü değişimlerinin sınıflandırılması aşağıdaki gibidir:

3.1.1. Ünlü değişim zincirinde uzun ünlünün yükselmesi ilkesi: TTA' da bu ilkenin sonucu ile tespit edilen ō>u, ȫ>ü değişimleri aşağıdaki gibidir:

ō>u:

**AT bōyın*> buynuzlarını UlB XI/6. * *AT çōk*> çuğalmak KıbA 88, çuvaldı YozSA 11/3; **AT çōçka*> çŭcuk SakİA 67, çucuu EspA 14/107; **AT gȫn*> günü KayİSA XI/16; **AT ōl*> u KastA 48/69, unda AtaA 25/25, uzman "o zaman" TavYA 4/18, **AT ōn*> un AhA II-368, VGHA 7/131, **AT ōyna*-> uyna- BOrKA 7/1, **AT ōçak*> ucā, BalA 2/39, ucaġın MuğYA I/3-47; *****AT sōgun*> suvanna BBA 19-2, *****AT sōl*> sul VGHA 3/59; *****AT tōġ*-> tuv- BOrKA; **AT tōl*> đuldurġannar ÇifKTA 9/1, *****AT yōk*> yụK ÇayYA 6/10; *****AT yōl*> yul MuğYA I/47.

ȫ>ü:

**AT kȫk*> güğar DGİA 1/135; * *AT kȫz*> güzlüğü DGİA 5/133; **AT kȫpek*> küpei KarsA 65/27, küpek MaKBKAÖ VII/5.

Harita 1: TTA' da ō>u, ō̄>ü Değişiminin Dağılımı

3.1.2. Daraltma niteliği olan ünsüzlerin etkisi ile: TTA' da tespit edilen daraltıcı etkiye sahip ünsüz1ler ve bu ünsüzlerin görüldüğü hece tipleri aşağıdaki gibidir.

*bo(K) tipli hecelerde: Bu tip hecelerde /o/ ünlüsü /ğ, ğ>v, v/ seslerinin yanında daralıp /u/ ünlüsüne dönüşmektedir.

alabura "alabora" YozA YA/14, *buğa "boğa"* DoTA, buva DulKA, *buğaz "boğaz"* AyKA XLII/3, *burazancılar "borazancılar"* BBA 9/96, *buvar "boğar"* NuYA 6/6.

*bö(K) tipli hecelerde: Bu tip hecelerde /ö/ ünlüsünün /l, r, y/ seslerinin yanında daralıp /ü/ ünlüsüne dönüştüğü görülmektedir.

buylece "böylece" KastA 48/51, *bübre "böbrek"* I/37 EsBMA, *bürek "börek"* DoTA, MudA 30/11, KıbA 96, *bürülce "börülce"* BBA 28-216, *büylä "böyle"* DGİA 3/500, büyle EsBMA II/3, *Pülüstür "bölüştür"* BisTA 17/97, *übür "öbür"* KastA 114/201, *übek "öbek"* DoTA.

*ço(K) tipli hecelerde: Bu tip hecelerde de /o/ ünlüsü daraldığı görülmektedir.

çumān "çomağın" AnBİA 7/20, çumaye ManA II/1.

*çö(K) tipli hecelerde: Bu tip hecelerde de /ö/ ünlüsünün daraldığı görülmektedir.

çürek "çörek" KıbA 34, El 224; MalAA 45.

*do(K) tipli hecelerde**:** Bu tip hecelerde /o/ ünlüsünün /l, v/ seslerinin etkisi ile daraldığı görülmektedir.

dulaş "dolaş" DoTA, *duvan "doğan"* DoTA, *duvanay "doğanay"* EsTA I/5.

*dö(K) tipli hecelerde: Bu tip hecelerde /ö/ ünlüsünün /k, n, ş, v/ seslerinin etkisi ile daralıp /ü, u/ ünlülerine dönüştüğü görülmektedir.

dükme "dökme" KıbA 11, *dünmem "dönmem"* KüPA 7/28, *düşek "döşek"* KıbA 59, *düv "döv"* DoTA XX/3, düven KamYA 11/174, duviyó EspA 46/128.

*(o)ġo(K) tipli hecelerde: Bu tip hecelerde /o/ ünlüsünün /n, r, v, y/ seslerinin yanında daralıp /u/ ünlüsüne dönüştüğü görülmektedir.

gumtanımız "komutanımız" BalA 13/156, *ġunuşamaz "konuşamaz"* KüPA 17/77, *ġuva "kova"* ManA II/5, *ġuvala "kovala"* ErYA 6, *ġuy- "koy-"* KüAYA 2/10.

*gö(K) tipli hecelerde: Bu tip hecelerde /ö/ ünlüsünün /m, r, s/ seslerinin yanında daraldığı görülmektedir.

gümü "gömü" YatİA X/2-124, *güsdermesiŋ "göstermesin"* EsTA I/16, *güzgi "gözgü"* VGHA 13/99, *gürenek "görenek"* VGHA 4/28.

*ho(K), ḫo(K) tipli hecelerde: Bu tip hecelerde /o/ ünlüsünün /r, v/ seslerinin yanında daraldığı görülmektedir.

huvarda "hovarda" KıbA 60, huvarda SivYA 17/26.

*öf tipli hecelerde: Bu tip hecelerde /ö/ ünlüsünün /f/ sesinin etkisi ile daraldığı görülmektedir.

üfkelendinen "öfkelendiler" YYGA 13/30.

*oğ tipli hecelerde: Bu tip hecelerde /o/ ünlüsünün /ğ/ sesinin etkisi ile daraldığı görülmektedir.

uğuz "oğuz" YayA 11/130, *uğlanna "oğlanla"* SenA 20/39.

*öğ(ġ) tipli hecelerde: Bu tip hecelerde /ö/ ünlüsünün /ğ/, /g/ ve /ğ>v/ sesinin etkisi ile daraldığı görülmektedir.

uğrendim "öğrendim" KastA 57/34, *uğütdürdüm "öğüttürdüm"* KadıA 28/101, *üğlen "öğlen"* SakİA I/39, *üğüdeciz "öğüdeceğiz"* MudA 20/36.

*(ḳ)o(K) tipli hecelerde: Bu tip hecelerde /o/ ünlüsünün /m, p, v, y/ seslerinin etkisi ile daraldığı görülmektedir.

ḳumşu "komşu" TeMİKA 198/231, *ḳuptu "koptu"* MaKBKAÖ VI/1, *ḳuva "kova"* MaKBKAÖ I/3, *ḳuvala DoTA "kovala",* ḳuvalamış TeMİKA 286/130, *ḳuyi "koyu"* VGHA 3/391, *uḳşa "okşa"* DoTA.

*(k)ö(K) tipli hecelerde: Bu tip hecelerde /ö/ ünlüsünün daraldığı görülmektedir.

küKnar "köknar" ArİA XX/65, *kümür "kömür"* AnKA 30b/28, *üksüzlükden "öksüzlükten"* KastA 76/9, *kötahyada "Kütahya' da"* EsBMA II/4, *üküz "öküz"* VGHA 5/148.

*ol tipli hecelerde: Bu tip hecelerde /o/ ünlüsünün /l/ sesinin etkisi ile daraldığı görülmektedir.

uluḳ "oluk" KastA 60/74, *ututturub* "oturup" KastA 51/5.

*öl tipli hecelerde: Bu tip hecelerde /ö/ ünlüsünün /l/ sesinin etkisi ile daraldığı görülmektedir.

úlúme "ölüme" KastA 69/220, ülcekmiş MaKBKAÖ X/1.

*no(k) tipli hecelerde: Bu tip hecelerde /o/ ünlüsünün /n/ sesinin etkisi ile daraldığı görülmektedir.

Avanus YozA CŞ/32.

*ön (ñ) tipli hecelerde: Bu tip hecelerde /ö/ ünlüsünün /n/ sesinin etkisi ile daralıp /ü/ ve /u/ ünlülerine dönüştüğü görülmektedir.

üñce "önce" KastA 103/31, ünümüze KırşYA XXXIX/55, *ūnde "önünde"* DulKA VII/20, ūne KastA 30/58, ūne KastA 48/141, uŋaruduḳ KastA 53/107.

*(K)om, moK tipli hecelerde: Bu tip hecelerde /o/ ünlüsünün /m, s/ seslerinin yanından daraldığı görülmektedir.

ġasdamun "Kastamonu" KastA 2/51, *rumaṇyadaṇ "Romanya' dan"* EmA I-1, *umuz "omuz"* KarsA 24/13, VGHA 8/1.

*öm tipli hecelerde: Bu tip hecelerde de /ö/ ünlüsünün daraldığı görülmektedir.

ümrüŋ "ömrün" MaKBKAÖ XIII/1.

*or tipli hecelerde: Bu tip hecelerde /o/ ünlüsünün /r/ sesinin etkisi ile daraldığı görülmektedir.

urman "orman" KarsA 61/91, uraḲ ManA I/5, uraḳları BBA 20-22.

*ör tipli hecelerde: Bu tip hecelerde /ö/ ünlüsünün /r/ sesinin etkisi ile daraldığı görülmektedir.

ür- "ör-" EsİMİYA 48/80

*öp tipli hecelerde: Bu tip hecelerde /ö/ ünlüsünün daraldığı görülmektedir.

üp "öp" DoTA 2-171.

*o(t), to(K), tipli hecelerde: Bu tip hecelerde /o/ ünlüsünün /ḫ, r, s/ seslerinin etkisi ile daraldığı görülmektedir.

tuḫat "tokat" KayİSA VI/60, *tusbağa "tosbağa"* KadA 5, *tupluyum "topluyorum"* 1/37, *utuz "otuz"* VGHA 5/41, *turunnarı "torunları"* 5/1.

*ö(t), tö(K) tipli hecelerde: Bu tip hecelerde de /ö/ ünlüsünün daraldığı görülmektedir.

türeni "töreni" KepA 34, türenne EspA 17/142, *tük- "tök-"* VGHA 7/45, *üteki "öteki"* AyYA I-A.

*ov tipli hecelerde: Bu tip hecelerde /o/ ünlüsünün /v/ seslerinin etkisi ile daraldığı görülmektedir.

uva "ova" 50/15, DoTA, *uvalada "ovala-"* BBA 19-12, uvalamışlā YYGA 20/20, uvalāsın YYGA 1/13, uvalattırıdın BBA 35-3, uvamızda İzİÖA I/73, uvdum KastA 28/157, Yaluva "Yalova" MaKBKAÖ IX/2.

*öv tipli hecelerde: Bu tip hecelerde /ö/ ünlüsünün /v/ ve *ġ>v, *ğ>v seslerinin etkisi ile daraldığı görülmektedir.

üverek "överek" üve üve KırşYA XI/77, üvüyoŋ AkYA 63/204, *üvüdürüz "öğüdürüz"* úydüdúk KastA 133/11.

*oy, yo(K) tipli hecelerde: Bu tip hecelerde /o/ ünlüsünün /y/ sesinin yanı sıra /ğ, ḫ, s/ seslerinin de etkisi ile daraldığı görülmektedir.

açuyúh "açıyoruz" AmMA 7/134, *ġaynadiyús "kaynadıyoruz"* AnKA 24/1, oluyu EsİMİYA 7/023, *yuġururuz "yoğuruyoruz"* DiA 21/30, *yuğur- "yoğur-"* ÇifKTA 9/18.

*ö(y), yö tipli hecelerde: Bu tip hecelerde /ö/ ünlüsünün /y/ sesinin etkisi ile daraldığı görülmektedir.

yün "yön" VGHA 1/23, *üyleydi "öyleydi"* AkYA 687140.

*öz tipli hecelerde: Bu tip hecelerde /ö/ ünlüsünün /z/ sesinin etkisi ile daraldığı görülmektedir.

üzlädim "özledim" DGİA 1/48.

*so(K) tipli hecelerde**:** Bu tip hecelerde /o/ ünlüsünün /s/ sesinin yanı sıra n, v seslerinin etkisi ile daraldığı görülmektedir.

suk "sok" DoTA, *suna "sonra"* BBA 6/86, *suvuk "soğuk"* MuİATTAK.

*sö(K) tipli hecelerde**:** Bu tip hecelerde /ö/ ünlüsünün /s/ sesinin yanı sıra /ğ, v/ seslerinin etkisi ile daraldığı görülmektedir.

sugudüŋ "söğüdün" NevYA 57/32, süğüdü "söğüdü" KüAYA 23/1, *süsetmedim "söz etmedim"* KastA 46/84, süv "söz" DoTA.

*şö(K) tipli hecelerde: Bu tip hecelerde /ö/ ünlüsünün /ş/ sesinin etkisi ile daraldığı görülmektedir.

şüyle "şöyle" AnBİA 37/75.

Harita 2: TTA' da Daraltma Niteliği Olan Ünsüzlerin Etkisi İle O>U, Ö>Ü Değişiminin Dağılımı

3.1.3. Ünsüz düşmesi ile:

TTA' da /o/ ve /ö/ ünlülerinin /ğ, h, k, y/ seslerinin düşmesi sonucu daraldığı görülmektedir.

/ğ/ sesinin düşmesi ile: /ğ/ sesinin düşmesi sonucu tespit edilen o>u değişimleri aşağıdaki gibidir:

ayduanlardan "aydoğanlardan" BalA 41/60; *buaz "boğaz"* SarYAA 7/5737, buazına TeMİKA 274/352; dümluyum YYGA 28/1; *dūru "doğru"*YYGA "doğru" 2/13, savussuŋlar "sağ olsunlar" HacA 13-11; *ulan "oğlan"* ArpK M20/12, *yu͡ ur- "yoğur-"* AtaA 46/56, yuursun SiAA 5/8.

/ğ/ sesinin düşmesi sonucu tespit edilen ö>ü değişimleri aşağıdaki gibidir:

düerdiñ "döverdin" düül- EsİMİYA 77566; *sütler "söğütler"* TeMİKA 309/198; *úˇüdüyoduk "öğüdüyorduk"* SiAA 3/8, ūddük "öğüt" DulKA VII/184, ûdürdük SivZİA 2/15; *ūredicēn "öğredeceksin"* GölA 19/199, ūrendiydim YYGA 10/4, ürendiysem NiMBİA G6/183; *ūretmen "öğretmen"* II/5 EsBMA, *ụTdü "öğüttü"* 12/29, üt DoTA, *úún "öğün"* KastA 107/118, uunde KastA 131/18.

/h/ düşmesi ile: /o/ ve /ö/ ünlülerinin /h/ sesinin düşmesi sonucu daraldığı görülmektedir. /h/ sesinin düşmesi sonucu görülen o>u değişimleri şöyledir:

būçanıñ "bohçanın" BalİA I/2, ucası "hocası" EmA I.

/h/ sesinin düşmesi sonucu görülen ö>ü değişimleri şöyledir:

üyúk "höyük" KastA 11/1, tüm "tohum" TeMİKA 305/110, ukelendi "öfkelendi" KayİSA II/12.

/k/ düşmesi ile: /k/ sesinin düşmesi sonucu /ö/ sesinin daraldığı görülmektedir.

ūsüzdü "öksüzdü" YYGA 1/77, *üsgürmek "öksürmek"* MuİATTAK, üsürüg BBA 27-17.

/y/ düşmesi ile: /y/ sesinin düşmesi sonucu /o/ ve /ö/ seslerinin daraldığı görülmektedir. /y/ sesinin düşmesi sonucu görülen o>u ve ö>ü değişimleri aşağıdaki gibidir:

o>u: dudürdü "doyurdu" KayİSA II/17.

ö>ü: bū̃lece *"böylece"* EmA I-1, bū̃leydi EmA II-20; *sū̃le "şöyle"* 23/14, sū̃leyecek KırşYA XLV/1, süledinizTeMİKA 208/241, sülemedim EsBMA II/7, sülemişdir EmA I-12, úlece KastA 49/71, üle TeMİKA 285/67.

3.1.4. İlk şeklini koruyanlar

TTA' da bazı kelimelerin aslî şeklini koruduğu görülmektedir. TTA' da aslî şeklini koruyan sözcükler aşağıdaki gibidir.

**ET būka*> buga ŞavA 3/110.

Tablo 1: TTA 'da İlk Hecede Fonetik Çevreye Bağlı o>u, ö>ü Değişimleri

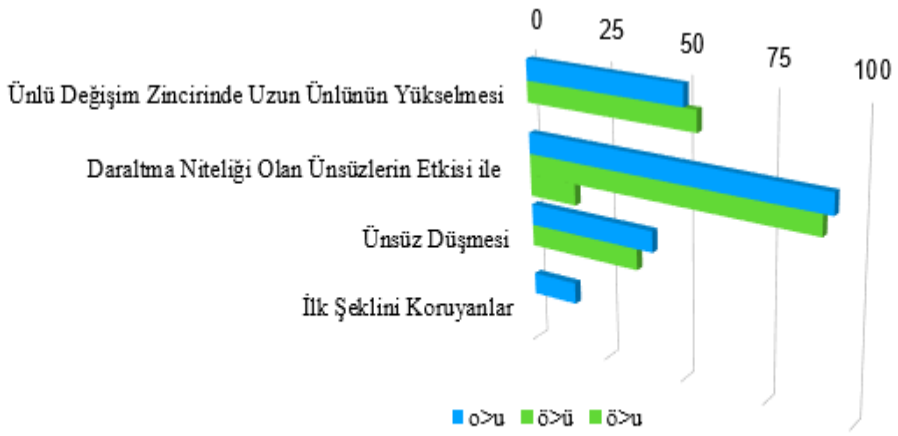

Tablo 2: TTA 'da İlk Hecede Dışında Fonetik Çevreye Bağlı o>u, ö>ü Değişimleri

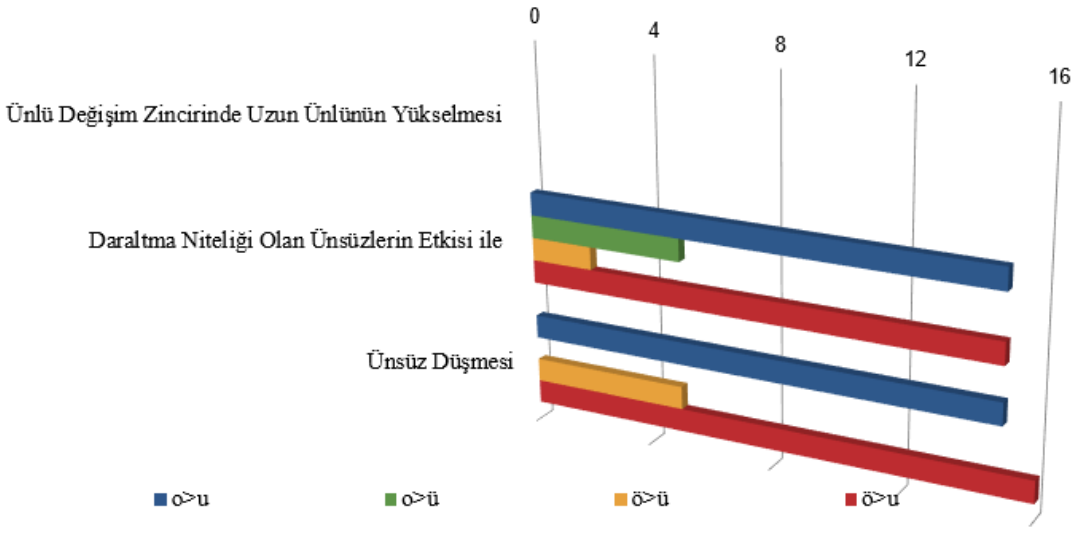

3.1. TTA' da alıntı kelimelerde fonetik çevreye bağlı o>u, ö>ü değişimleri[6]

TTA' da alıntı kelimelerde fonetik çevreye bağlı o>u, ö>ü değişimlerinin görünümü aşağıdaki gibidir:

3.2.1. Daraltma niteliği olan ünsüzlerin etkisi ile:

TTA' da fonetik çevreye bağlı o>u, ö>ü nedenleri aşağıda sıralandığı gibidir.

*****bo(K) tipli hecelerde**:** Alıntı sözcüklerde bu tip hecelerde /o/ ünlüsünün daraldığı görülmektedir.

**İt. bo'mba>* bumbå NiMBİA M24/45.

*ġo(K), go(K) tipli hecelerde**:** Bu tip hecelerde /o/ ünlüsü, /ġ/, /g/ sesinin etkisi ile daralmıştır.

**Far. ġonçe>* hunca "gunça" MuİATTAK; **Fr. wagon>* vaġunnarı EspA 13/23.

*ḫo(K) tipli hecelerde**:** Bu tip hecelerde /o/ ünlüsü, *h>f değişiminin etkisi ile daralmıştır.

**Far. ḫorūs>* furazla AyYA I-A; horuz AnBİA 16/99.

*ko(K) tipli hecelerde**:** Bu tip hecelerde /o/ ünlüsü, /k/ sesinin etkisi ile daralmıştır.

**Fr. balkon>* balḳundan AkYA 86/148, **Far. commando>* kumando ManA II/2.

*mo(K) tipli hecelerde**:** Bu tip hecelerde /o/ ünlüsü, /l/ sesinin etkisi ile daralmıştır.

**Ar. mevlā "molla"* > mulla AyKA L/4, **Fr. moteur>* mutur GörYA 17, **Fr. remorque>* ramuġḷara EspA 7/20.

*no(K) tipli hecelerde: Bu tip hecelerde /o/ ünlüsü, /n/ sesinin etkisi ile daralmıştır.

**Rum kavanoz>* ġavanuzlara AkYA 8/52.

*o(t) tipli hecelerde: Bu tip hecelerde de /o/ ünlüsünün daraldığı görülmektedir.

**Fr. hotel>* utel KastA 163/14.

*öz tipli hecelerde: Bu tip hecelerde /o/ ünlüsünün, /z/ sesinin etkisi ile daraldığı görülmektedir.

**Ar. 'uzr>* üzür KavYA XXII/88.

*po(K) tipli hecelerde: Bu tip hecelerde de /o/ ünlüsünün daraldığı görülmektedir.

**Fr. portugal>* purtaḲal ManA II/2.

*ro(K) tipli hecelerde: Bu tip hecelerde /o/ ünlüsü, /r/ sesinin etkisi ile daralmıştır.

**Romanya>* rumanya BalİA II.2, **Rum. doma'tes>* dumatez KıbA 36, **Rum. lohu'sa>* luhusanın KıbA 121.

*so tipli hecelerde: Bu tip hecelerde /o/ ünlüsü, /s/ sesinin etkisi ile daralmıştır.

**Mac. szoba>* zuba EğYA 33/36.

*şo(K) tipli hecelerde**:** Bu tip hecelerde /o/ ünlüsü, /ş/ sesinin etkisi ile daralmıştır.

**Fr. chauffeur* "şoför"> süför EsTA I/12, şufor BalA 19/40, **Fr. chaussee "şose"* > susa NevYA 63/31.

*yo tipli hecelerde: Bu tip hecelerde /o/ ünlüsü, /y/ sesinin etkisi ile daralmıştır.

---

[6] Ayrıca TTA' da ünlü benzeştirmesi yoluyla da o>u değişimine rastlanılmıştır. **Far. rūspī>* uruspu BBA 22-24, 17/541

**Fr. anjiyo*> anjiyúdan EspA 25/40.

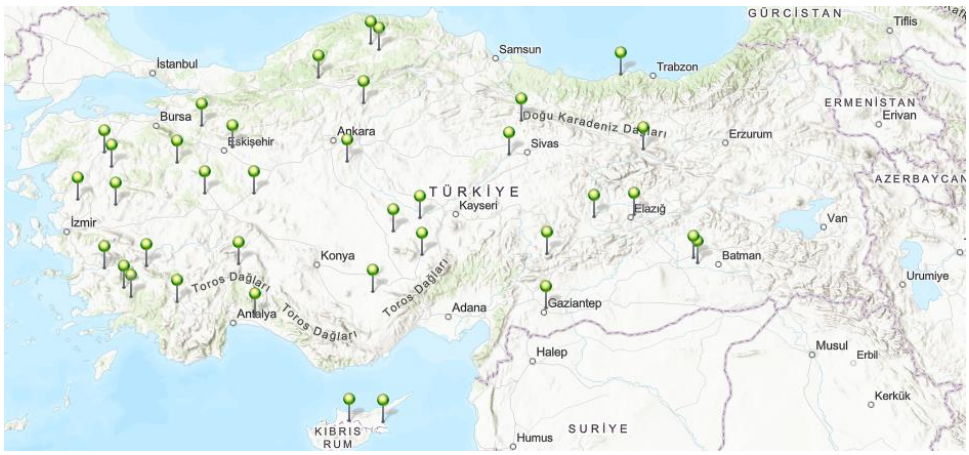

Harita 3: TTA' da Alıntı Kelimelerde Daraltma Niteliği Olan Ünsüzlerin Etkisi ile o>u, ö>ü Değişimlerinin Dağılımı

3.2.2. Türkçenin ses özelliğine uygun hâle getirme:

Türkçede ünlü uyumu gereği ilk hece dışında /o, ö/ ünlüleri bulunmaz. TTA' da alıntı kelimelerde, ilk hece dışındaki /o, ö/ ünlülerinin daralmış hâlinin Türkçenin ünlü uyumuna benzetildiği görülmektedir.

**Far. noḫūd*> nohot EmA II-22; **Fr. bank-note*> panġunut ErYA 1 "banknot"; **Fr. batteuse*> patus KahMİA 11/34, **Fr. beton*> betun AnYA 2/1, **Fr. carton*> ġartunu NiMBİA M17/69; **Fr. chargeur*> jarjurlar ManA I/3, **Fr. cordon*> gordunnu BalA 4/2; **Fr. democrate*> demurad EsTA I/12; **Fr. dépôt*> depu AyKA XLIII/64, **Fr. docteur*> dohdur NuYA 14/90, **Fr. phaéton*> faytun KarsA 61/145 **Fr. photographe*> fotufcı AyKA CIV/4 **Fr. rapport*> rapur AnYA 18/21, **Fr. remorque*> remuk KüAaYA 13/38, **İt. ba'lo*> baluda ManA II/9, **İt. bastone*> basdun KastA 132/123, **İt. cioccolata*> çikulata BBA 17-95; **İt. composto*> kompustu BilİA 10/15; **Rum marul*>marol ErzA 23, **Rum. anason*> anasun KıbA 19, **Rum. limon*> leymun YozA DB/253.

Harita 4: TTA' da Alıntı Kelimelerde o>u, ö>ü Değişiminin Dağılımı

3.2.3. Ünsüz düşmesi ile:

TTA' da alıntı kelimelerde /y/ sesinin düşmesi sonucu ö>ü değişimine rastlanılmıştır.

**Far. köy*>kū‿e "köye" GölA 32/57, kūde KaraYA X/100, kūteci NuYA 13/8.

3.2.4. Alıntı şeklini koruyanlar:

TTA' da bazı alıntı kelimelerde *u, *ü seslerinin alıntı şeklini koruduğu tespit edilmiştir.

*u:

**Ar. dūlāb*> dūlab BisA 5/9; **Far. cūrab*> cūrab BisA 17/1; **Far. gūşe*> küşe AnBİA 8/83; **Far. kuşk*> köşk GazİYA; **Far. şūrba*> çurba DoTA "çorba"; **Far. pūst*> pūst BisA 64/8; **İt. sicurta*> siġurta ManA II/9, siğurta KıbA 40; **Far. ḫvāce*> huca EspA 17/135 ; **Ar. sufre*> suffa KarsA 56/60, süfriyi KarA 10/93.

*ü:

**Far. küfte*> küFde EmA IV-34, küfde MalAA XXX/10, DiA 13/214, YayA 46/8.

Tablo 3: TTA 'da Alıntı Kelimelerde İlk Hecede Fonetik Çevreye Bağlı o>u, ö>ü Değişimleri

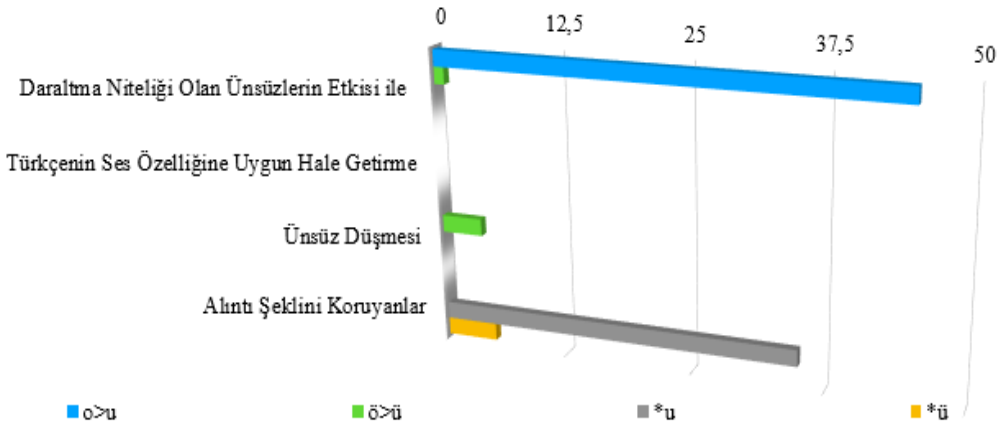

Tablo 4: TTA' da Alıntı Kelimelerde İlk Hecede Dışında Fonetik Çevreye Bağlı o>u, ö>ü Değişimleri

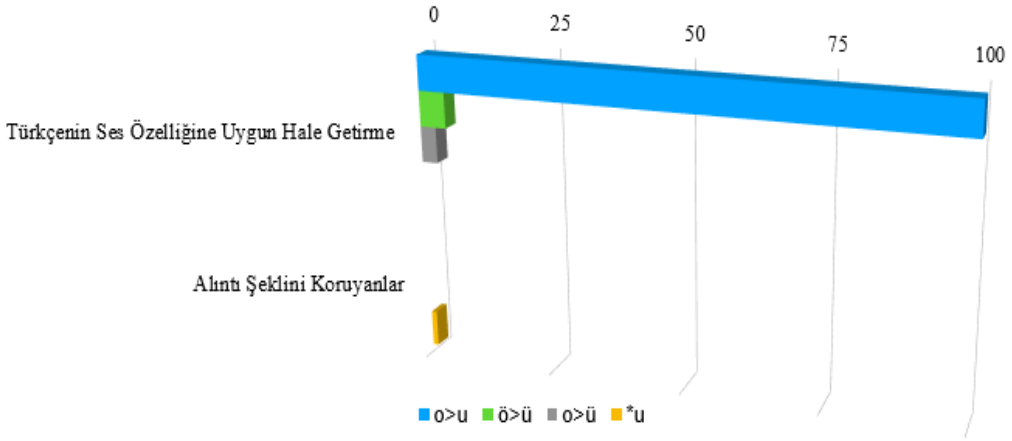

3.3. TTA' da fonetik çevreye bağlı u>o, ü>ö değişimleri

Ünlü genişlemesi, kelime içindeki dar sıradan /ı, i, u, ü/ ünlülerinin çeşitli sebeplerle boğumlanma özellikleri bakımından geniş sıradan a, e, o, ö ünlülerine dönüşmesidir. TTA' da u>o, ü>ö değişimlerinin görünümü aşağıdaki gibidir:

3.3.1. Ünlü değişim zincirinde kısa ünlünün alçaması ilkesi:

TTA' da ünlü değişim zincirinde kısa ünlünün alçalması ile tespit edilen u>o, ü>ö değişimleri KAK(K)UK, (K)UK(K)A(K) ve (K)UK(K)UK tipli hecelerde görülmektedir.

*KAK(K)UK tipli hecelerde: Bu tip hecelerde tespit edilen u>o değişimleri aşağıdaki gibidir.

*çavuş> çavoşlıḫ ErYA; *İstanbul> ıstanbol YYGA 9/9, SiMSYA 4/90, isTambola DBİA 113/19, istambola DiA 16/35, isTanbolun ArİA VII/28; *Samsun>samson KarsA 15/5.

*(K)UK(K)A(K) tipli hecelerde: Bu tip hecelerde tespit edilen u>o değişimleri aşağıdaki gibidir.

*buğday> boġda BisA 10/45, boyday DoTA; *duvak> dovaġ MuğYA III/13-4 *kucak> ġocaḳlaşır BBA 3/62; *kucak> ḳocaḫ VGHA 16/21; *kulaç> gòles "kulac" AtaA 47/132; *kulak> ġòḷaħḷarım EspA 50/38; *kuma> koma AnKA 37/133; *kundak> ḳondaḫ VGHA 16/18*kuvvet> govatlıca MuİATTAK 46/443, *küme> köme AtaA 3/193 *soğuk, savuk> savoh VGHA 1/55, *suvar-> sovarmag KıbA 56, *tavuk> tavoh VGHA 18/139, *ufalama> ofalama KıbA 20, *uğra-> oğğur ErYA 2, *ulan> olan ErYA 1, *usan-> osandım EmA II-23, *uyar-> oyarıcıydı M075/70, *Yunan> yònan AtaA 47/27, BBA 36-1, *yunus> yonuz BalA 38/73, yonuzun KırşYA XXIX/72

Bu tip hecelerde tespit edilen ü>ö değişimleri aşağıdaki gibidir:

*düven> dövenneri EsİYA II/19, *gön> gön KamYA 49/6; *gümeç> ebegömeci KıbA 35; *güveç> ġoveÇ KastA 4/114; *güveç> göveç BBA 7-25, *güven-> göendim YahYA 1/38; *güveyi> ġovēyi HacA 2-124; *Kütahya> kötāhyada EsTA I/5 *Lüleburgaz> Löleburġaz' a UlB XXX/7 *tüken-> tókendim KastA 158/88 *türe-> töre- ErAS, *üfür-> öfürsen KıbA 56, *ülke> ölke INAK 12g/2, *ürk-> örgdü KıbA 204, örkmeg KıbA 20, *üşen-> óşeniyor YahYA 22/11, *üzengi> özengi KıbA 20, *üzeri> özerine KırşYA II/35.

*(K)UK(K)UK tipli hecelerde: Bu tip hecelerde ilk hecedeki /U/ ünlüsünün, ağız boşluğundaki yeri çeşitli sesler tarafından işgal edildiğinde, /U/ ünlüsü dil sırtını alçaltarak /O/ sesine hareket eder ve /O/ sesine dönüşür. TTA' da tespit edilen u>o değişimleri aşağıdaki gibidir:

*kuru-> korutmayo BiİİA 36/75, *kuyu> goyu KavYA XXI/3, uçkur> oḫçur KastA 112/4, *ulubat> olubat MuğYA I/43-26, *umut> omudu KıbA 51, *unut-> onot KayİSA II/56, onut KıbA 31, *yumruk> yumroḫ ArtYD 4/25.

TTA' da tespit edilen ü>ö değişimleri aşağıdaki gibidir:

*bugün> bögön VGHA 7/89, *büyü> böyü DGİA 2/479, *büzül-> bözüldü KastA 57/55, *güdüm> gödümlü KıbA 24, *hünkür> hönkür hönkür AkYA 49/123, *küçük> ġöççük ġöççük KüAYA 2/18, *pürçük> pörtük KıbA 24, *sürdür-> sördürüp EspA 15/12, *tür(e)ü> törüyüp MuşBA 72/11, *üstüne> ösdüñe EspA 12/6, *üşü-> öşü- KırşYA XXXI/4, *üzül-> özülünce KastA 90724.

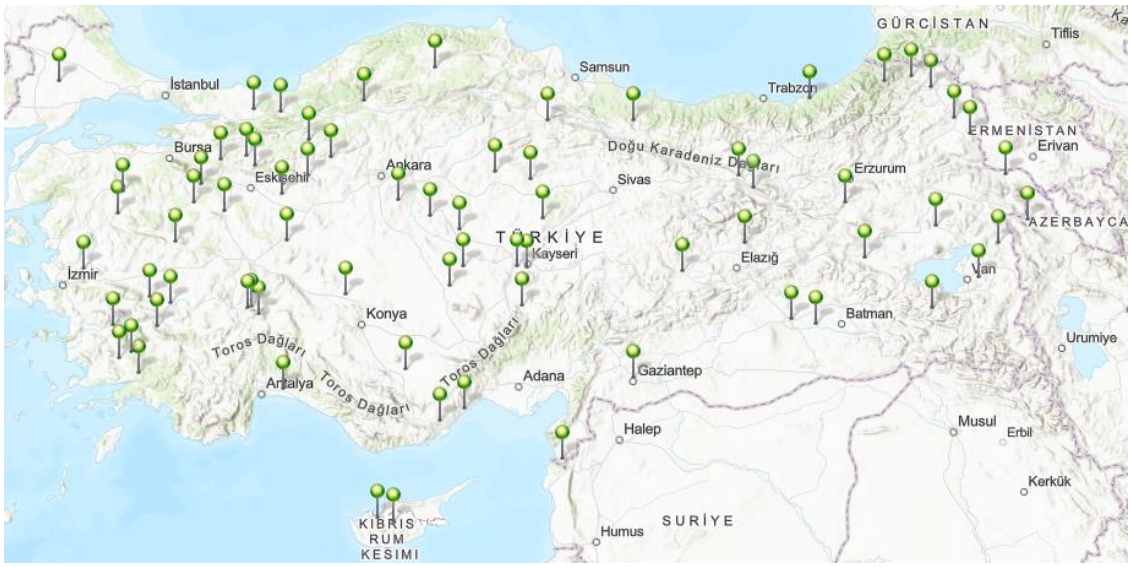

Harita 5: TTA' da Alıntı Kelimelerde Ünlü Değişim Zincirinde Kısa Ünlünün Alçalması İlkesi ile u>o, ü>ö Değişimlerinin Dağılımı

3.3.2.Geniş ünlünün etkisi ile:

TTA' da kelime içindeki /o, ö/ ünlülerinin bazen /u, ü/ ünlülerini kendisine benzettiği görülmektedir.

bozmöyōlā "bozmuyorlar" SarYA 29/35, *doġòbáyazıt "Doğubeyazıt"* EmA I-4, *kopop "kopup"* VGHA 8/393, *soyondum "soyundum"* KarsA 35/106, yōġort "yoğurt" EmA II, yoġòrt AnKA X/1-131, söylöyo "söylüyor" KüEmA 18/10.

3.3.3. Ünsüz düşmesi ile:

TTA' da /u, ü/ ünlülerinin /ğ, y/ seslerinin düşmesi sonucu bazen genişlediği görülmektedir.

/ğ/ düşmesi ile tespit edilen u>o değişimleri aşağıdaki gibidir:

boday "buğday" BOrKA, bón "bugün" 63/12, boún KastA 3/102, boñ AybA 23/42, bōn AkYA 76/13, böün KıbA 6, KrmİA M057/46, *çoònu "çoğunu"* EspA 52/13, *oraşdı "uğraştı"* KaraYA VI/284, *sooḫ "soğuk"* KırşYA XXXV/25, soòdha EspA 28/27, *yóòdu "yoğudu"* EspA 3/13, *yoordu "yoğurdu"* SivYA 6/205.

/y/ düşmesi ile tespit edilen u>o değişimleri aşağıdaki gibidir:

şū̄le "şöyle" KaraYA VII/115, hū̄le KaraYA X/237.

3.3.4. İlk şeklini koruyanlar:

TTA' da bazı kelimelerin aslî şeklini koruduğu görülmektedir. TTA' da aslî şeklini koruyan sözcükler tespit edilen *o, ō, *ö sesleri aşağıdaki gibidir.

**AT bō*> bo EsİMİYA 18/5, **ET boŋal*-> boŋal- NevYA 30/51; **ET böyük*> böyüdüm SarıA 1/4, *ET kökerçin*> gövercinden KastA 70/49, **ET közel*> EspA 42/26, **ET ogey*> ovey AnYA 8/26, **ET oġra*-> oğra- VGHA 8/65, **ET osan*-> osan BaİA 12/25, osanmazlar EsTA II/3/111, **ET şol*> hora "şura" MuİATTAK 748, horada KadıA 35/46, **AK tōtak*> dodağına KarsA 5/50, VGHA 10/28, **ET yoḳarı*> yoḫarda ArİA VI/4, **AT yōrı*-> yorı- UlB X/9, VGHA 3/368.

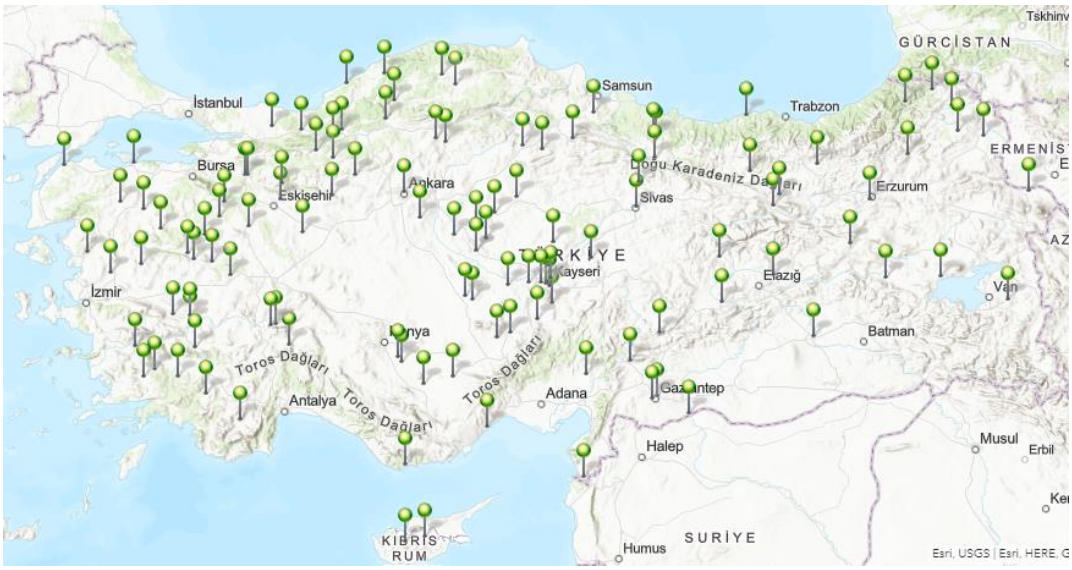

Harita 6: TTA' da İlk Şeklini Koruyan Kelimelerin Dağılımı

Tablo 5: TTA' da İlk Hecede Fonetik Çevreye Bağlı u>o, ü>ö Değişimleri

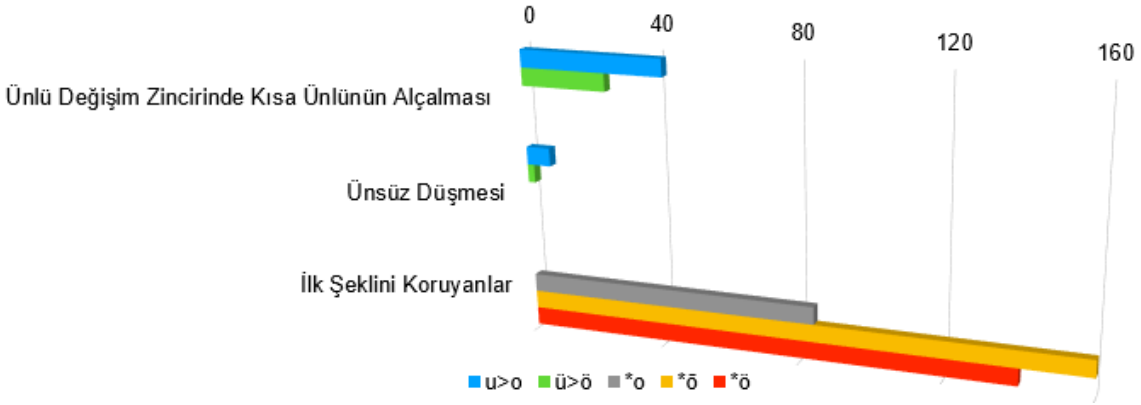

Tablo 6: TTA 'da Alıntı Kelimelerde İlk Hece Dışında Fonetik Çevreye Bağlı u>o, ü>ö Değişimleri

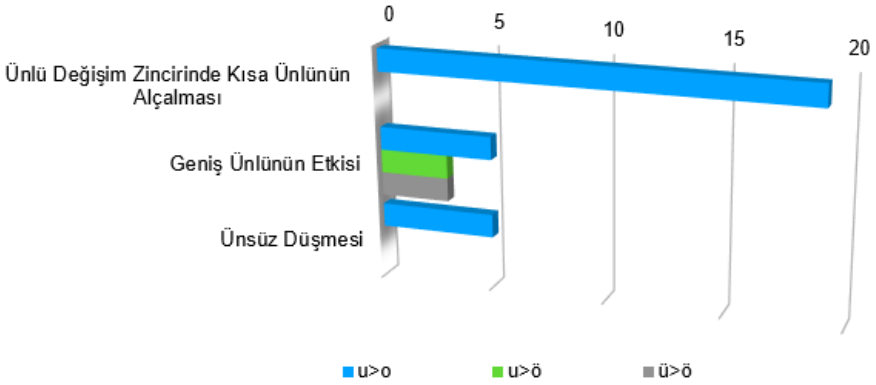

3.4. TTA' da alıntı kelimelerde fonetik çevreye bağlı u>o, ü>ö değişimleri

TTA' da alıntı kelimelerde fonetik çevreye bağlı u>o, ü>ö değişimlerinin görünümü aşağıdaki gibidir:

3.4.1. Ünlü değişim zincirinde kısa ünlünün alçalması ilkesi:

TTA' da alıntı kelimelerde ünlü değişim zincirinde kısa ünlünün alçalması ile tespit edilen u>o, ü>ö değişimleri KAK(K)UK, (K)UK(K)A(K) ve (K)UK(K)UK tipli hecelerde görülmektedir.

(K)AKU(K) tipli hecelerde: Bu tip hecelerde tespit edilen u>o, u>ö değişimleri aşağıdaki gibidir.

**Ar. davul>* davolci VGHA 18/139, **Ar. sahur>* zöhör ErzA 23; **Ar. ta' ahhud>* taḫoȯT MalAA XII/7; **Ar. temmuz>* temosuŋ "temmuzun" M127/3; **Fr. caricature>* karikator ErzA 23; **Fr. pansement* "pansuman" > pansoman ErYA 4/1; **Fr. pardesus>* pardizo "pardösü" ErzA 23, **Fr. vapeur>* vapor KıbA 71; **Rum. barbu'nya>* barbonya SenA 63/3; **Rum. ıhlamur>* ihlamor AnYA 22/57.

KU(K)A(K) tipli hecelerde: Bu tip hecelerde tespit edilen u>o, u>ö değişimleri aşağıdaki gibidir.

**Ar. 'umre>* omre TeMİKA 191/36 **Ar. du' ā>* doā KüDoA 12/40, **Ar. ḥurmet>* hörmed BirA 44/21, **Ar. lügat>* loġat ErYA 3; **Ar. maḥabbet* "muhabbet" > moḫabbet KüDoA 25/349, **Ar. mubārek>* möbarek MaKBKAÖ III/2; **Ar. muhabbet>* mobbet BaİA 20/32; **Ar. muhammed>* Mohammed ErYA 2; **Ar. muharrem>* möherrem VGHA 13/90; **Ar. muhendis>* möhendis KüDoA 22/43; **Ar. muhkem>* möhgem KarsA 891/46, **Ar. muhlet>* möhlet VGKHA 14/12; **Ar. muhterem>* mohterem YozA EYY/22; **Ar. murekkeb>* mökebci ErYA, **Ar. murekkeb>* mörekkep BisA 9/14; **Ar. Musa>* mosey "Musa" AtaA 8/17; **Ar. Numan>* Nomen YozA EYEY/45; **Ar. su'āl>* soal KavYA XV/46, **Ar. ṣuḥbet>* suhbet DiA XII/5; **Ar. şu'be>* şöbede ArİA VI/30, **Ar. zuhre>* zöhre ErAS; **Far. būstān>* bostan GazİYA; **Far. çūban>* çobançakıl GazİYA, **Far. çuval>* çoval AyYA I-A, **Far. duvar>* dovar MaKBKAÖ VII/7; **Far. gūyā>* ġoya ArpK M09/227, göyā EsİMİYA 40/62, **Far. ḫurmā>* horma MuğYA I/34-49, **Far. kulbe>* ḳolüba TeMİKA 236/283; **Far. tufeng>* töengi KarsA 97/16; **Far. surnāy>* zornalı, **Fr. tunnel>* tonel ErYA 3, **İng. football>* fotvol ErAS; **Rum. kukla>* ġokla ElİÇA 48/18.

Bu tip hecelerde tespit edilen ü>ö değişimleri aşağıdaki gibidir:

**Ar. müşteri>* möşteri KadA 58; **Ar. Hüseyin>* Hósüyün DulKA XX/45, **Rum. küfe>* köfe TeMİKA 330/339; **Rum. kümes>* ḳómes AmMA 51/71.

(K)U(K)U(K) tipli hecelerde: Bu tip hecelerde tespit edilen u>o, u>ö değişimleri aşağıdaki gibidir.

**Ar. hucūm>* höcum VGHA 12/173, **Ar. hudūd>* hödūdü EspA 5/57, hödüdüne NuYA 8/18, ĥödüt 17/20, hödüt YayA 6/60 **Ar. ḥukm "hüküm">* hókmünü KastA 54/68, **Ar. maṭbaḫ* "mutfak" > moTvaḲda BalİA 1/29; **Ar. usūl>* usol KüYA 19/18; **Far. gurūh>* güroh DoTA "güruh"; **Far. mühür>* möhör ErYA 2, ErzA 23, YozSA 2/99, möhürden INAK 9/4 **Far. tuḫm>* toHom SarYA 24/64; **Far. usturra>* ostuladan KavYA I/51; **İt. condura>* ḳondıra VGHA 3/119.

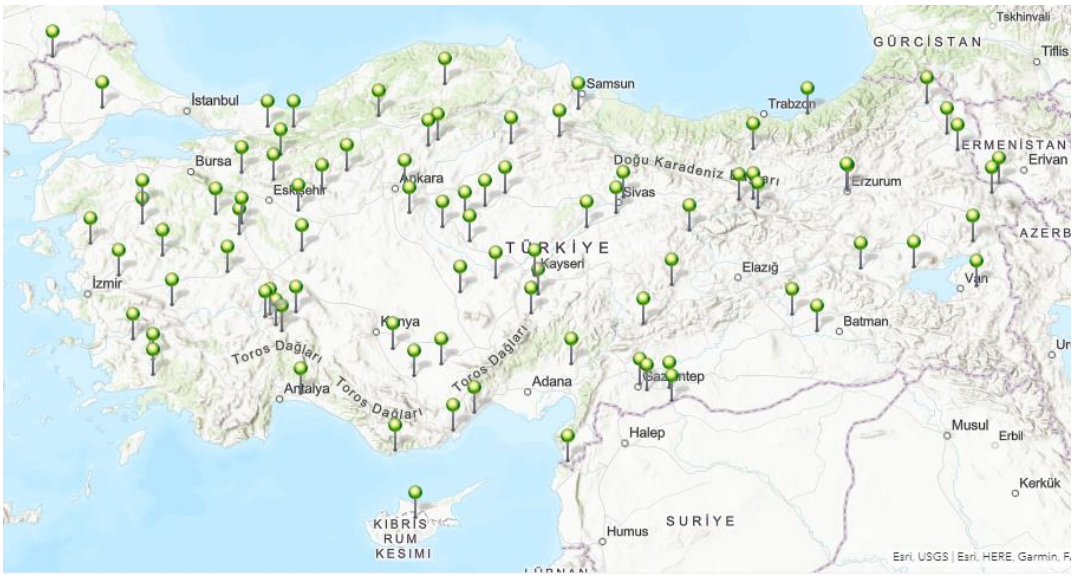

Harita 7: TTA' da Ünlü Değişim Zincirinde Kısa Ünlünün Alçalması İlkesi Sonucunda u>o, ü>ö Dağılımı

3.4.2. Geniş ünlülerin etkisi ile:

TTA' da alıntı kelimelerde, kelime içindeki /o, ö/ ünlülerinin bazen /u, ü/ ünlülerini kendisine benzettiği görülmektedir.

**Fr. autobus* "otobüs" > otobos ErzA 23, VGHA 22/6, YayA mdd; **Far. noḫūd* "nohut" > nohot EsİYA I/06, noḫot KüDoA 16/6, nohòT KüSiA 12/98, hohot MaKBKAÖ V/2, nohoT BilİA 5/28, BBA 26-31, KastA 115/70.

3.4.3. Alıntı şeklini koruyanlar:

TTA' da bazı alıntı kelimelerde *o sesinin koruduğu görülmektedir. TTA' da tespit edilen örnekleri aşağıdaki gibidir:

**İt. cordella*> kordeleyi BBA 37-59, **Fr. capote*> kapot KıbA 6; **Fr. commandé*> gomandan BalA 1/19, **İt. condura*> gondura "kundura" ErAS; **İt. coverta*> göğerteye "güverteye" KrmİA M083/9, **İt. nomara*> nomara ErYA 3/15.

Tablo 7: TTA 'da Alıntı Kelimelerde İlk Hecede Fonetik Çevreye Bağlı u>o, ü>ö Değişimleri

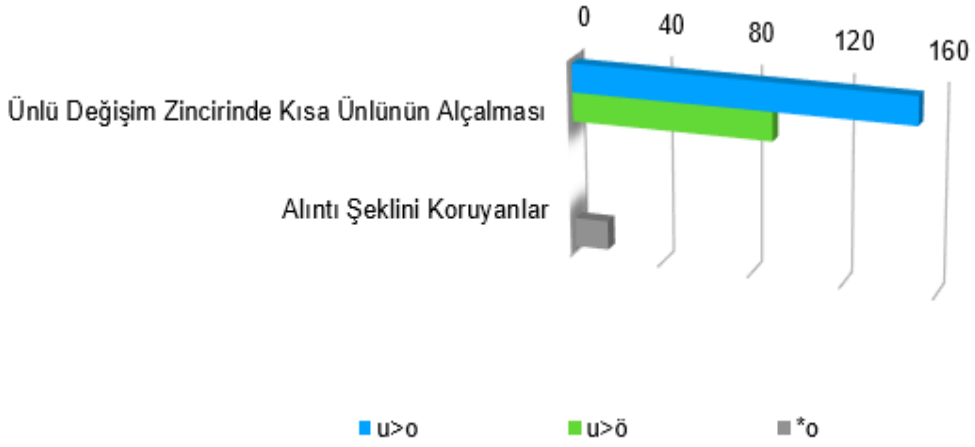

Tablo 8: TTA' da Alıntı Kelimelerde İlk Hecede Dışında Fonetik Çevreye Bağlı o>u, ö>ü Değişimleri

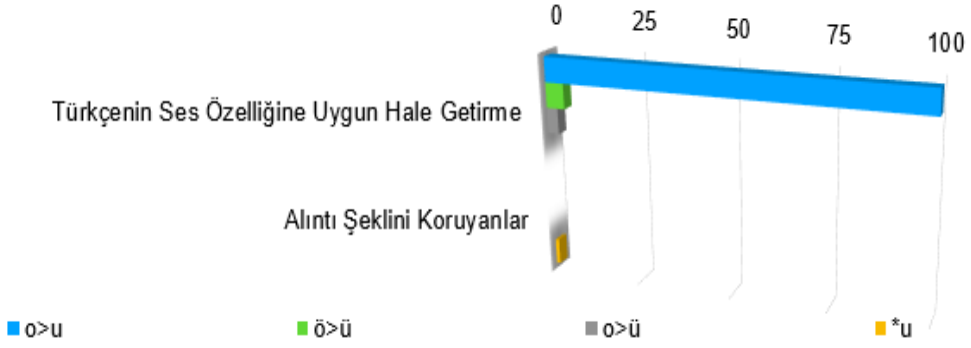

4. Sonuç

TTA' da O>U, U>O değişimlerinin fonetik çevreye bağlı görünümleri incelenmiştir. TTA' da söz konusu değişimler karakteristik ve fonetik çevreye bağlı olarak iki yönlü gelişmiştir. TTA' da karakteristik olarak görülen O>U, U>O değişimlerinin Bulgarca ve Tatarcanın etkisinde geliştiği tespit edilmiştir. Çalışmada sadece fonetik çevreye bağlı O>U, U>O değişimleri incelenmiştir. TTA' da fonetik çevreye bağlı O>U değişimlerinde daraltıcı etkiye sahip ünsüzler önemli bir yere sahiptir. /o, ö/ seslerinin boğumlanma noktasının daraltıcı etkiye sahip ünsüzler tarafından işgal edilmesiyle o, ö sesleri u, ü seslerine dönüşmektedir. TTA' da U>O değişimlerinin oluşmasında ise kelime içindeki /a, e, u, ü/ sesleri önemli bir rol oynamaktadır. Kelime içindeki /a, e, u, ü/ seslerinin oluştuğu boşluk başka bir ses tarafından işgal edilirse en az çaba ilkesinin gereği /u, ü/ seslerinin boğumlanma noktası /o, ö/ seslerine yaklaşır. TTA' da fonetik çevreye bağlı o>u, ö>ü değişimlerinin dört nedeni vardır:

a. Ünlü değişim zincirinde uzun ünlünün yükselmesi,

b. Daraltma niteliği olan ünsüzlerin etkisi,

c. Ünsüz düşmesi,

d. İlk şeklini koruyanlar.

TTA' da alıntı kelimelerde fonetik çevreye bağlı o>u, ö>ü değişimlerinin ise üç nedeni bulunmaktadır:

a. Daraltma niteliği olan ünsüzlerin etkisi,

b. Ünsüz düşmesi,

c. Alıntı şeklini koruyanlar.

TTA' da fonetik çevreye bağlı o>u, ö>ü değişimlerinin karşılaştırılması aşağıdaki tabloda gösterildiği gibidir:

Tablo 9: TTA' da Fonetik Çevreye Bağlı o>u, ö>ü Değişimlerinin Karşılaştırılması

	TTA' da Türkçe Kelimelerde		**TTA' da Alıntı Kelimelerde**	
	o>u	ö>ü	o>u	ö>ü
Ünlü Değ. Zin.	+	+	-	-
İlk Şeklini Kor.	*u	-	-	-
Alıntı Şek. Kor.	-	-	*u	*ü
Türkçenin Ses Özl.	-	-	+	-
Ünsüz Düşmesi	/ğ, h, y/ seslerinin düşmesi	/k, y/ sesinin düşmesi	-	/y/ sesinin düşmesi
Daraltıcı Nit. Üns. Etk.	*bo(K) →g, ğ>v, m, v seslerinin etkisi	*bö(K)→l, r, y seslerin etkisi ile	*bo(K)→m sesinin yanında	-
	*ço(K) →m sesinin yanında	*çö(K) →r sesinin etkisi ile	-	-
	*do(K) → l, v seslerinin etkisi	*dö(K) →k, n, ş, v seslerinin etkisi	-	-
	*oġo(K) →n, r, v,y seslerinin etkisi	*gö(K) → m, r, s seslerinin etkisi	ġo(K) →g, ġ seslerinin etkisi	-
	*ho(K) →r, v seslerinin etkisi	-	*ḫo(K)→ḫ>f değişiminin etkisi	-
	*ko(K) →m, p, v, y seslerinin etkisi	*kö(K) → k, m, t seslerinin yanında	*ko(K) →k, y seslerinin etkisi	-
	*no(K) →s sesinin etkisi	-	-	-
	*mo(K), (K)om→ m, s seslerinin etkisi	öm → m sesinin yanında	*mo(K) →l sesinin etkisi	-
	-	*öf→ f sesinin etkisi	-	-
	*oğ→ ğ sesinin etkisi	*öğ →ğ, ğ>v seslerinin etkisi	-	-
	*ol →l sesinin etkisi	*öl →l sesinin etkisi	-	-

	-	*ön(ŋ) →n sesinin yanında	-	-
	*or →r sesinin yanında	*ör →r sesinin yanında	-	-
	-	*öp → p sesinin yanında	-	-
	*ot, to(K) →ḫ, r, s seslerinin yanında	*öt, tö(K) →k, z sesinin etkisi	*ot →t sesinin yanında	-
	*ov → v sesinin etkisi	*öv → v sesinin etkisi	-	-
	*oy, yo(K) →ğ, y seslerinin etkisi	*öy, yö(K) →y sesinin etkisi	-	-
	-	*öz →z sesinin etkisi	-	*öz →z sesinin etkisi
	-	-	*po(K) → r sesinin etkisi	-
	-	-	*ro(K) →r sesinin etkisi	-
	*so(K) → n, v seslerinin etkisi	*sö(K) →ğ, v seslerinin etkisi	*so(K) → s sesinin etkisi	-
	-	*şö(K) →y sesinin etkisi	*şo(K) → ş sesinin etkisi	-
	-	-	*yo → y sesinin etkisi	-

TTA' da fonetik çevreye bağlı u>o, ü>ö değişimleri dört nedeni vardır:

a. Ünlü değişim zincirinde kısa ünlünün alçalması ilkesi,

b.Geniş ünlünün etkisi,

c. Ünsüz düşmesi,

d. Alıntı şeklini koruyanlar.

TTA' da alıntı kelimelerde fonetik çevreye bağlı u>o, ü>ö değişimlerinin ise üç nedeni bulunmaktadır:

a. Ünlü değişim zincirinde kısa ünlünün alçalması ilkesi,

b. Geniş ünlülerin etkisi,

c. Alıntı şeklini koruyanlar.

TTA' da fonetik çevreye bağlı u>o, ü>ö değişimlerinin karşılaştırılması aşağıdaki tabloda gösterildiği gibidir:

Tablo 10: TTA' da Fonetik Çevreye Bağlı u>o, ü>ö Değişimlerinin Karşılaştırılması

		TTA' da Türkçe Kelimelerde		TTA' da Alıntı Kelimelerde	
		u>o	ü>ö	u>o	ü>ö
Ünlü Değ. Zin. Al.	*KAK(K)UK	+	-	+	-
	*(K)UK(K)AK	+	+	+	+
	*(K)UK(K)UK	+	+	+	+
Geniş Ünlü Etkisi		+	+	+	-
Ünsüz Düşmesi		/ğ/ sesinin düşmesi	-	-	-
İlk ya da Alıntı Şeklini Koruyanlar		*o	*ö	*o	-

Taranan Eserler ve Kısaltmaları

AhA: Ertekinoğlu, S. (2017). *Ahlat ağzı söz varlığı*. TDK Yayınları.

AnBİA: Yıldırım, M. (2007). *Ankara Beypazarı ilçesi ağzı*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

AtaA: Yalkın, A. O. (2013). *Atabey ağzı (giriş-inceleme-metinler-sözlük)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

AyKA: Yıldırım, Ü. (2007). *Ayrancı (Karaman) yöresi ağızları*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

BaİA: Dülger, E. (2007). *Banaz ilçesi ağzı*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

BisA: Başkan, A. (2012). *Bismil ağzı (incelme-metinler-dizin)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Dicle Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.

ÇayYA: Korkmazyiğit, A. (2010). *Çayıralan ve yöresi ağızları*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

DGİA: Manav, A. (2006). *Denizli'nin Güney ilçesi ağzı (fonetik-morfolojik)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

DiA: Erten, M. (1991). *Diyarbakır ağzı (inceleme-metinler-indeks)*. TDK Yayınları.

DoTA: Olcay, S. (1964). *Doğu Trakya yerli ağzı*. Atatürk Üniversitesi Yayınları

ElA: Buran, A. (1994). *Elazığ yöresi ağızlarında derlemeler*. TDK Yayınları.

ErzA: Gemalmaz, E. (1973). Erzurum ili ağızları. TDK Yayınları.

EsBMA: İlbaş, S. (2015). *Eskişehir ili Balkan Muhacir ağızları*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

EsİMİYA: İleri, C. (2008). *Eskişehir ili Mihalıççık ilçesi ve yöresi ağızları*. TDK Yayınları.

GazİYA: Kocakerim, H. Ş. (2014). *Gaziantep Şahinbey Ağzı*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

KarsA: Ercilasun, A. B. (2002). Kars ili ağızları –ses bilgisi-. TDK Yayınları.

KastA: Acar, E. (2012). *Kastamonu ve yöresi ağızları*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

KayİSA: Guvci, K. (2004). *Kayseri-İncesu ilçesi Subaşı köyü ağzı*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

KıbA: Argunşah, M. (2009). *Kıbrıs Türk ağzında ünlü değişmeleri*. Rıdvan Öztürk (hzl.). Kıbrıs Konuşuyor. Kesit Yayınları. 85-108.

KüAYA: Aydın, N. (2008). *Kütahya Altıntaş yöresi ağzı*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

KırşYA: Günşen, A. (2000). Kırşehir ve yöresi ağızları. TDK Yayınları.

KüPA: Biber, S. (2010). *Kütahya Gediz ve yöresi ağzı*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

MaKBKAÖ: Akyol, S. (2006). *Manisa merkez kuzey batı köylerinin ağız özellikleri*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

MalAA: Gülseren, C. (2014). *Malatya ili ağızları*. TDK Yayınları.

ManA: İlker, A. (2017). *Manisa ağızları*. TDK Yayınları.

MudA: Demirel, S. (2009). *Mudurnu ağzı*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

MuğYA: Akar, A. (2013). Muğla ve yöresi ağızları. TDK Yayınları.

NevYA: Korkmaz, Z. (1994). Nevşehir ve yöresi ağızları. TDK Yayınları.

NuYA: Aksu, A. (2013). *Nurhak ve yöresi ağzı*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

SakİA: Öçalan, M. (2004). *Sakarya ili ağızları*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

SivYA: İçer, E. (2010). *Sivas ili Yıldızeli ilçesi ağzı (inceleme-metinler-sözlük)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Esntitüsü.

ŞavA: Polat, F. (2000). *Şavşat ve yöresi ağızları*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Erciyes Üniversitesi.

UlB: Gülbahar, B. (2010). *Uluborlu ağzı (incelme-metinler-sözlük.* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

VGKHA: Bulak, Ş. (2015). *Van Küresin ağzı*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

YozAÇ: İlaslan, Ü. (2006). *Yozgat-Çandır ağzı (inceleme-metinler-sözlük)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Kaynakça

Akar, A. (2006). "Ağız araştırmalarında yöntem sorunları". *Turkish Studies, 1*(2), 37-53.

Baskakov, N. A. (2006), *Türk dillerinin tarihi-tipolojik sesbilimi*. Multilingual Yayınları.

Bilgegil, M. K. (1984). *Türkçe dilbilgisi*. Dergâh Yayınları.

Blevins, J. (2004). *Evolutionary phonology*: The Emergence of Sound Patterns. Cambridge University Press.

Buran, A. (2015), *Türklük bilimi terimleri sözlüğü*. Akçağ Yayınları.

Caferoğlu, A. (1943). *Anadolu ağızlarından toplamalar/Kastamonu, Çankırı, Çorum, Amasya, Niğde, İlbaylıkları ağızları, Kalaycı argosu ve Geygelli Yürüklerinin gizli tarihi*. Bürhaneddin Basımevi.

Campbell, L.; Rıngen, J. (1981). "Teleology and the explanation of sound change". *Phonologica*, 57-67.

Campbell, L. (1994). *Principles of linguistic change*. Blackwell Publishing.

Campbell, L. (1999). *Historical linguistics*: An İntroduction. MIT Press.

Coşkun, M. V. (2007). Standart Türkçede ses olaylarının sebep-sonuç ilişkisi çerçevesinde yeniden sınıflandırılması. *38. ICANAS Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi*, 347-368.

Demir, N. (2006). *Trabzon ve yöresi ağızları*. Gazi Kitabevi.

Demir, N.; Aydoğdu, Ö. (2009). *Giresun ili ve yöresi ağızları*. Giresun Valiliği.

Deny, J. (2000). *Türk dilinin gramer kuralları*. TDK Yayınları.

Durrell, M., (2004). "*Linguistic variable-linguistic variant/sprachvariable–sprachvariante, sociolinguistics an ınternational handbook of the science of language and society".* Berlin - New York: Walter de Gruyter, 1, 195 -200.

Ertan, E. (2011). *Türkçedeki sürütünmeli seslerin akustik özelliklerinin belirlenmesi*, Yayımlanmamış Doktora Tezi. Anadolu Üniversitesi Sağlık Bilimleri.

Gülensoy, T. (1993). *Doğu ve Güneydoğu Anadolu ağızları üzerine düşünceler*. Boğaziçi Yayınları.

Gülensoy, T. (2000). *Türkçe el kitabı*. Akçağ Yayınları.

Günay, T. (2003). *Rize ili ağızları*. TDK Yay.

Hengirmen, M. (2015). *Türkçe dil bilgisi*. Engin Yayınevi.

Holmes, J. (2008). *An Introduction to Sociolinguistic*. Routledge.

İpek, B. (2018). "Türkiye Türkçesi ağızlarında yer alan yabancı kelimelerde görülen ünlü değişmeleri". *Diyalektolog-Ulusal Sosyal Bilimler Dergisi*, 18, 37-59.

Jongman, A., Wayland R.; Wong, S. (2000). "Acoastic characteristics of English fricatives". *Acoust Soc*, 108, 1252-1263.

Kalay, E. (1998). *Edirne ili ağızları*. TDK Yayınları.

Karaağaç, G. (2013). *Türkçenin dil bilgisi*. Akçağ Yayınları.

Karahan, L. (2017). *Anadolu ağızlarının sınıflandırılması*. TDK Yayınları.

Kopkallı, H. (1993). A phonetic and phonological analysis of final devoicing in Turkish. The University of Michigan.

Kopkallı-Yavuz, H., (2000). Türkçe'deki /v/' nin sesbilimsel ve sesbilgisel özellikleri. *XIII. Dilbilim Kurultay Bildirileri*. Boğaziçi Üniversitesi.

Korkmaz, Z. (1963). *Nevşehir ve yöresi ağızları*. Ankara Üniversitesi Dil, Tarih, Coğrafya Fakültesi.

Korkmaz, Z. (2000). *Bartın ve yöresi ağızları*. TDK Yayınları.

Korkmaz, Z. (2009). *Türkiye Türkçesi grameri şekil bilgisi*. TDK Yayınları.

Labov, W. (1994). *Principles of linguistic change*. Blackwell Publishing.

Laufer, A., (1991). "Phonetic representation: glottal fricatives". *Journal of the International Phonetic Association*, 21(2). 91-93.

Lindblom, B. (1990). *Explaining phonetic varition*. A Sketch of the H&H Theory.

Mansuroğlu, M. (1988). "Türkiye Türkçesinde ses uyumu". *TDAY-Belleten 1959*, 81-93.

Martinet, A. (1952). "Function, structure, and sound change". 8, 1-32.

Martinet, A. (1960). *Elements of general linguistics*. Faber Editions.

Ohala, J. (1974). *The contribution of acoustic phonetics to phonology*. Frontiers of Speech Communication Research. Academic Press.

Özek, F. (2014). *Tarihi Türk lehçelerinde ünlüler*. Akçağ Yayınları.

Özek, F. (2016). *Kemaliye ağzı*. Kesit Yayınları.

Sağır, M. (1995). "Anadolu ağızlarında ünlüler". *TDAY-B*, 43: 391-409.

Samuels, B. (2005). The attic reversions. Ms., Harvard University.

Selen, N. (1979). *Söyleyiş sesbilimi, akustik sesbilim ve Türkiye Türkçesi*. TDK Yayınları.

Stockwell, R. & Mınkova, D. (1988). "The English vowel shift: problems of coherence and explanation". 355-394.

Stockwell, R. & Mınkova, D. (1998). "On drifts and shifts". *Studia Anglica Posnaniensia*, XXXI, 283-303.

Tosun, İ. (2017). *Ardahan ili ağızlarının ses ve şekil özellikleri*. Payda Yay.

Trubetzkoy, N. S. (1939). "Grundzüge der phonologie". *Travaux du Cercle Linguistique de Prague*, 7.

Üçok, N. (2008). *Genel Fonetik*. Multilingual Yay.

Vardar, B. (2001). *Dilbilim Temel Kavram ve İlkeleri*. Multilingual Yayınları.

Vaux, B. (2015). "adjarian's law and consonantal atr in armenian". *Proceedings of the fourth international conference on armenian linguistics*, Delmar, 271-293.

Wardhaugh, R. (2006), *An introduction to sociolinguistics*. Blackwell Publishing.

Yalçın, S. K. (2011). "Türk dilinde ses grupları ve ses gruplarının ünlüleşmesi". *Turkish Studies*, 6(3), 1597-1622.

Yedekçioğlu, K. (1998). *Kayseri Ağzı*. Kayseri Büyükşehir Belediyesi.